

A magyar nemzeti öntudat kialakulása

Történetének első századaiban a magyarság nem nevezhető nemzetnek abban a jelentésben, ahogy közfelfogás és tudomány ezt a fogalmat ma értelmezik. A nyelv, a vér, a kultúra, a szokások és a sors közössége, tehát mindaz, amiért magunkat egy népi egység részeseinek, a magyar nemzet fiainak valljuk, vagy fel sem merült a korai középkor magyarjának tudatában, vagy nem váltotta még ki belőle az együvé tartozás érzését.

A magyarság még a XI—XII. században is egy oly anacionális közösségérzésben él, mely nem ezen a földön, hanem a délorosz puszták sajátos életfeltételei közepette vert gyökeret lelkében. A steppe fiának lelki beállítottsága, életformájának nomád-pásztori jellege és sanyarú életkörülményei együttesen száműzték a népalakulás folyamatából mindazokat a tényezőket, melyek a megtelepült, földművelő közösségek életében a legnagyobb szerepet játszották. Itt nem következett be a nyelveknek, szokásoknak, fajiságnak az évszázados együttéléssel járó elkeveredése, a politikai szervezkedésnek spontán kiindulása egy homogén, rétegzetlen társadalomból. Ehelyett kis vérségi-gazdasági egységek fokozatos egymásrarétegzéséből egyetlen ember és család személyes műveként gigantikus méretű társas alakulatok születtek, melyek a legkülönbözőbb nyelvű és etnikumú népelemekből állottak elő egy fölényes szervezőerő szavára. Minden nomád államalakulás hatalombitorlásos és politikai parazitizmuson alapul, mindig egy kiválasztott elit érdekeinek kiszolgálója, de ugyanakkor nem nélkülözi a tekintélyi, vallási indokolást sem. Aki ezt a hatalmas építményt önerejéből létrehozta, annak egységét fenntartja és a benne élőkről gondoskodni tud, mágikus erők letéteményeseként jelenik meg alattvalóinak csodáló szeme előtt. Az „Ég Fia“, „Istenhez hasonló mennyszülte bölcs“, isteni kiválasztottság és elhivatás boldog birtokosa ő, aki éppenezért természetfölötti jelek és körülmények kíséretében lép e világba: farkasanyától születik, emberanyját szent madár ejti teherbe, vad állatok táplálják, jeléül az Istenség, a kozmikus erők beleszólásának az ember dolgaiba. Isteni eredetű tehát az a rend, az a szervezet is, melyet természetfeletti képességei birtokában megteremt. A steppe élettörvénye és világnézete szerint a nagy szervező emberréteget emel emberréteg fölé, tekintet nélkül arra, hogy azok milyen nyelvek, vagy fajúak. A népek tehát nem közös tulajdonságaik és érde-

keik felismerése alapján találunk egymásra, hanem egy ellenállhatatlan erő kovácsolja őket egy kozmikusán indokolt egység rendszerébe. Ezért dicsekszik el az ázsiai hunbirodalom megalapítója a kínaiaknak, hogy seregei huszonhat birodalmat igázván le, mindezeket a népeket hunokká, egyetlen családdá tette. A népnevek tehát születnek, cserélődnek, letűnnek aszerint ahogy a steppe nagy organizátori váltakoznak.

Egy ilyen piramisszerű emberépitmény ezek és ezek életfeltételeit biztosítja s teremt nyugalmat és viszonylagos biztonságot a nomád életben. Ha az épület összeomlik, elsősorban azokat temeti maga alá, akik legmagasabban álltak, a politikai és tekintélyi parazitizmus legtöbb előnyét élvezték, új vezér építi fel ugyanazokból az elemekből a maga új rétegzését, mint ahogy a steppét végigszántó vihar ugyanabból a homokból alakít ki új térszíni formákat. Az érdekeknek ez a végzetszerű összekapcsolódása mágikus-szagrális viszonyt teremt uralkodó és alattvaló között. „Az ember csaknem mindig vallásos viszonylatba kerül azokkal a hatalmakkal, melyektől függ, vagy úgy véli, hogy függ... Ugyanebből az okból kifolyólag részesül a nemzetségfő, a nemesség, a politikai vezető és fejedelem szagrális tiszteletben, sőt istenítésben [Thurnwald]. Ezért az alattvalók társadalma úgy érzi, hogy a dinasztia virágzása a birodalom virágzását, kihalása pedig annak menthetetlen összeomlását jelenti. A belsőázsiai türköktől származó orchoni feliratokban lefektetett nomád állambölcsesség szerint, ha az uralkodó „nem tevékenykedett volna, nem lenne sem nép, sem birodalom. De mivel ezt tette, lett a birodalom birodalommal és a nép néppé“.

Az elmondottakból, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy a mi mai nép és nemzetfogalmainkkal a kultúrkörben nincs mit keresnünk. Az uralkodók, nemcsak a nagyok, az Attilák, Bajánok, de a kisebb törzsszövetségek, sőt törzsek fejei is felettébb különböző nyelvű, etnikumú és kultúrájú népek felett uralkodtak. Az ilyen közösségek egyedeit a fejedelem és a dinasztia tekintélyének elismerésén kívül misem fűzi egymáshoz.

A magyar nép és államalakulás folyamata, teljesen az általános nomádeurázsiai sablón alapján játszódott le a honfoglalás előestéjén. A magyar őstörténet kutatója beszélhet a honfoglalás előtti időben évszázadok óta fennálló *megyeri*-nevű törzsről, rámutathat más nevek alatt, más alakulatok kötelékébe tartozó néprészekre, melyek később a magyarsághoz csatlakoztak, magyar népről azonban — még e szónak ősi értelmében is — csak azóta van jogunk megemlékezni, mióta ez a *megyeri* törzs és annak dinasztíája a nomád államalakulatokéval analóg szervezés kiindulópontjává vált. Ez a magyarság által Etelköznek nevezett területen, a Dnyeper és Alduna között elterülő vidéken következett be, amidőn a bolgár és besenyő szövetség által végveszélybe sodort különböző törzseket Árpád vezér egy fő vezetése alatt önálló alakulattá, törzsszervezetté egyesítette. A törzsnevek elemzése [Németh Gyula] rávilágított arra a nyelvi és

etnikai sokféleségre, melyet egy ember és a véréből eredő dinasztia hozott azután „magyar” népnév alatt közös nevezőre.

Ennek a népalakulási folyamatnak „valóságos” oldaláról Konstantinos Porphyrogennetos császár tájékoztat bennünket, megemlékezvén a külső veszély nagyságáról, a „bölcstanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és az uralomra alkalmas” Árpádról, akinek a turkok népe, mely „azelőtt sohasem választott még fejedelmet” önként alávetette magát. De középkori kútfőinkben fennmaradt e közel egykorú tudósítás mellett a magyar hagyomány is a maga eredeti alakjában. Ez a magyar tradíció azonban mítsem tud reális eseményekről, a besenyők támadásáról, a bolgárokkal vívott harcokról és a bizánci intrikákról, hanem ehelyett az istenség küldötte Turul látogatását beszéli el Álmos anyjánál Emesénél, hasonlóan azokhoz a hunokhoz, akik az érdeklődő bizánciak kérdezősködésére nem származásuk tényeivel, hanem a csodaszarvas mithoszával feleltek [Alföldi].

A magyarság tehát az etelközi megpróbáltatás esztendeiben és a honfoglalás harcaiban vált néppé, úgy ahogy ezt a néppéválást a nomád világ évezredek óta értelmezte. A Turul-mondához kapcsolódva, a magyar hagyomány nem győzi eléggé hangoztatni Álmos és ivadécai velükszületett rendkívüli képességeit, melyek mérhetetlen magasságba emelték őket alattvalóik fölé: „Álmos vezér, Úgyek fia, továbbá azok, akik az ő nemzetségéből származtak, jelesebbek voltak nem dorgában, meg hadban is hatalmasabbak” [P. mester]. Az így létrejött nép egységét tehát nem a nyelv, vagy a faj azonossága biztosította, hiszen bizonyíthatóan többnyelvűek és változatos antropológiai alkatúak voltak, hanem a szervezés ténye, az a körülmény, hogy „egyetlen főnek uralma alatt állanak” [Bölcs Leo], annak mágikus képességében, vezetői elhivatottságában bízunk, kiválasztottságát elismerik.

Minden okunk megvan arra, hogy azt a szakrális kapcsolatot, mely a honfoglalás idején az alattvalókat a dinasztíával összefűzte, rendkívül erősnek gondoljuk. A X. század hatalmi eltolódásai s e század végén a régivel homlokegyenest ellenkező keresztény tekintélyelv diadalmas bevonulása sem voltak képesek annak a viszonynak lényegén változtatni, mely a vezető és a vezetettek társadalma között a IX. század legvégén kialakult. Még a XII. század közepén élő udvari történetíró is a királyi nemzetség magvaszakadását az ország meddőségével, a király meddőségét pedig az ország pusztulásával azonosítja [regni sterilitas, regis sterilitas = desolatio regni]. Oly irracionális összefüggések ezek, hogy akár az orchoni feliratoknak a nép és birodalom eredetére vonatkozó elmélkedései között is helyet foglalhatnának.

Mindezek alapján a honfoglalás korától egészen a XIII. század közepéig terjedő kort illetőleg egy oly közösségérzést kell feltételeznünk, melynek magvát nem az alattvalók egymásközötti összetartozása, hanem az egyénnek a királytól, illetőleg a dinasztíától való testi-lelki függésképzete alkotja. E közösségérzés szimbolumát

látom a magyar ősköltészetnek abban a jellemvonásában, hogy a hősi énekek mindig első személyben zengik a honfoglaló vezérek tetteit, ugyanúgy, ahogy az orchoni feliratok trónbeszéd formájában örökítik meg a kagán emlékét [Jakubovich].

De ugyanez a szellem olvasható ki a XI—XII. századi történetirodalom termékeiből is. Nem tartom véletlennek, hogy e korból úgyszólván nincs példánk a krónikának a keresztény univerzalizmus talajából kinövő műfajára és hogy legelső történetíróink a klasszikus eredetű és a dinasztikus szemléletmódnak felettébb kedvező Gesta formát választották [Hóman]. A műfajon túl ezt bizonyítja e művek sajátos kifejezésmódja is. Mint ezt máshelyen kifejtettem. [Hóman emlékkönyv, 1934] Gestáink, törvényeink és okleveleink nép- és lakóhelyterminológiája nélkülöz mindennemű sovinszta, vagy pláne nacionalista jelentésárnyalást. A populus, natio és gens szavak az antik és keresztény középkori gyakorlattól eltérő értelemben népet, népséget, legtöbbször azonban csupán alattvalót jelentenek és semmiféle egységes szokás sem olvasható ki abból a módból, ahogy íróink e kifejezések egyikét vagy másikat a magyarsággal kapcsolatban használják. Hasonlóképpen a patria sem jelent hazát, hanem bármely tetszőleges nép, vagy néprész lakóhelyét.

Mindezzel szemben mitsem bizonyítanak egy bizonyos kezdetleges idegengyűlölet és sovinizmus tényei. A királyi jegyző meggyőződéssel hirdeti, hogy a magyarok minden népet felülmúlnak a vadászatban és nyilazásban, a német nép dühöngő, az oláh a világ leghitványabb népsége, a bolgár szitkozódó és gőgös. A Szent László-kori Gesta írója szerint az olasz fecskemódra csacsogó, a német bömbölő, a cseh izákos, a besenyő hitvány, a székely gaz. E megnyilatkozások azonban nélkülöznek minden korszerű elemet, s hozzájuk hasonlókat a XV. századból éppenúgy idézhetnénk, mint akár napjainkból. Nincsennek is nagyobb társas közösséghez kötve: egy egész nép körében éppenúgy elterjedhetnek, akárcsak falvakban, iskolákban, vagy éppen egy kedvenc futballcsapat lelkes hívei körében.

Ez a sajátos közösségérzés érvényesül abban a kettős negatívumban is, hogy a magyarságnak eredetileg sem történeti tudata, sem hivatásképzete, misszióshite nincsen: ilyenekkel csak az uralkodó, illetőleg a dinasztia rendelkezik.

A magyar történetírás legrégebb, e közösségérzés korával egybeeső emlékeiből megállapíthatjuk, hogy az uralkodóház a Turulmondán kívül még egy elevenen élő Attila hagyománnyal is rendelkezett. A legendás hun király P. mester szerint Álmos és Árpád ősapja, a magyar föld az ő öröksége volt, melynek népei félelmes nevének hallatára hódoltak meg Árpádnak. Midőn a német birodalom hadai I. Béla halála után 1063-ban visszaültetik az ifjú Salamont atyja trónjára, a király anyja hálája jeléül Attila hun király kardját ajándékozta Nordheimi Ottó bajor hercegnek, minden valószínűség szerint azt a csodálatos szablyát, mely ma Nagy Károly kardjaként a német—római császári insigniák között foglal helyet.

A XI. század második felében tehát az uralkodóház ősi fegyvereihez és dísz tárgyaihoz az Attilától való származás hagyománya tapadt. E hit azonban még jóval később is kimutatható: közvetlenül IV. Béla halála után, tehát akkor, amidőn az Attila-legenda a hüntörténet írója révén még nem vált közismertté, úgy beszélnek a magyar királyi család Prágába került kincseiről, mint amelyeket a magyar uralkodók Attila ideje óta gyűjtögettek. A világhódító „Isten ostroma” — hun királytól való származás szükségképen erősítette az Árpádokban testi-lelki kiválasztottságuk, elsősorban katonai képességeik amúgy is erős tudatát.

Az alattvalóknak, a magyar népnek ezzel szemben nincs származási hagyománya. A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* szerzője és Béla király jegyzője még mitsem tudtak Attila és Árpád népeinek rokonságáról. Csak Álmos származik Attilától, de nem a magyarság a hunoktól. E nép nevét P. mester nem is említi, talán nem is ismeri. A hiányt a történetírók koruk divatos és tudákos külföldi eredetű elméletével, a szittyá származás tanával pótolták.

Ugyanilyen hiányt állapíthatunk meg a hivatástudat esetében is. Az alattvalók a koraközépkori magyar királyban őseiktől örökölt szemlélettel elsősorban a nép fenntartóját, gondozóját és táplálóját látták, aki fizikai létében hordja népe boldogulását vagy pusztulását. Bármennyire hitt is maga az uralkodó személyének és családjának sorsszerű küldetésében, ez a merőben földi feladat keresztény lelkét ki nem elégíthette. A keresztény király többre hivatott, mint alattvalói jólétének biztosítására, feladata mindenekelőtt a hit, az egyház védelmezése, mégpedig nemcsak országában, hanem annak határain túl is a keresztény népek közösségét fenyegető pogány népek ellenében. A magyar király is *defensor Christianitatis*, s e minőségben a hitnek fegyveres oltalmazója.

Ez az uralkodói hivatástudat a keresztény uralomeszmény rekvizitumaival jutott el mihozzánk. A gondolat ősi, abba a korba nyúlik vissza, midőn a kereszténység először formált képére és hasonlóságára földi államot. A pogány római császár a birodalom, a kultúrvilág védője volt s ezt a feladatot vallásos indokolással örökölte a keresztény imperator is, akinek fegyverét már a hitvédelem glóriája övezte. Az ókeresztény liturgia nagypénteki fohásza Isten támogatását kéri az immár keresztény birodalomra és a császárra, mint annak védelmezőjére. A liturgia közvéleményalakító hatására mármost jellemző, hogy a római császárságnak Nagy Károly majd Nagy Ottó által végrehajtott felújításait elsősorban azok a diadalok indokolták az akkori világ előtt, melyeket ezek az uralkodók a kereszténység békéjét fenyegető pogányok felett arattak [Hans Hirsch]. A pogányok elleni küzdelem azonban nem egyedül a császár, hanem egyben minden keresztény fejedelem kötelessége is volt. Nagy Károly négy esztendővel római koronázása előtt, tehát még frank király korában, klasszikus kifejezést adott ennek az uralkodói hivatásnak: „a mi feladatunk Krisztus szent egyházának mindenütt való

vegyes védelme a pogányok betörései, a hitetlenek dúlásai ellen* [Carl Erdmann, Albert Brackmann].

Első szent királyunk törvényeiben ismételtén a kereszténység védőjének, defensor Christianitatis-nak mondja magát. Életírója Koppány legyőzése után mint Christi milest, mint Krisztus katonáját ünnepli s így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a pogánylázadás leverése, valamint az 1000-ik esztendő karácsonyának koronázása között ugyanúgy megvolt a világnézeti összefüggés, akár 800-ban, vagy 962-ben.

Szent István utódai teljes meggyőződéssel vállalták a hitvédelem szerepét, amit a magyarság történeti és földrajzi helyzetének felismerése még csak megkönnyített számukra. A XI. század közepétől kezdve az országot három oldalról pogány, eretnek és szakadár népek gyűrűje vette körül: délen a bizánci birodalom részben szakadár, részben patarénus-bogumil eretnekséget követő népei, északkeleten az ugyancsak skizmatikus oroszok, keleten pedig a pogány besenyő, uz és kun hordák. Szent László királynak e kellemtelen keleti szomszédok ellen vívott harcait a király életírója a pogányok és keresztények, sőt a pogányság és kereszténység mérkőzésekként jellemzi, s mindúntalan azok a frázisok tolnak tollára, melyekkel az Ó-szövetség Izrael és a bálványimádók esatáit jellemzi: „összetörte az Úr a kunokat a magyaroknak színe előtt“. László király is úgy jellemzi önmagát a montecassinói apáthoz írott levelében, mint aki nemcsak adományokkal gazdagította az egyházat, hanem azonfelül még „kevés erővel sok győzelmet is aratott a barbár népek felett“. A XIII. század folyamán a magyar király kereszténységvédő szerepe még sokoldalúbbá válik. A bizánci birodalom összeomlása nemcsak melléktartományok és hűbéres államok szervezését teszi lehetővé, de módot nyújt királyainknak a nyugati-latin kereszténység terjesztésére is. Gondoljunk csak Imre, II. Endre, Kálmán herceg és IV. Béla szerb, bosnyák és bolgár vállalkozásaira, melyeket azután hasonló hitlejlesztő szellemben Nagy Lajos támaszt fel a XIV. században. Ennek a hitvédő és hitlejlesztő törekvéseknek legszebb példája a magyar dominikánusoknak a Magna Hungaria felkeresésére, népének megtérítésére irányuló vállalkozása a tatárjárás előestéjén, melynek támogatója és talán kezdeményezője is a későbbi IV. Béla volt.

Ily előzmények után a tatárveszedelem évtizedeiben a magyar király szükségképen dőbbsent rá uralkodói hivatásának, országa helyzetének és Európához való viszonyának tudatára. Ez a felismerés abban a mélyenszántó, szinte történetfilozófiai perspektívájú levélben tükröződik, melyet 1252 táján, egy újabb tatártámadás hírének hatása alatt IV. Béla írt IV. Ince pápához:

A tatárok távozása óta az ország romokban hever és mint juhaklot a farkasok veszik körül az orosz, bolgár és bosnyák, de mindenekelőtt a tatár hitetlenek. Egyetlen szomszédja van csupán, akitől a hit közössége alapján segítséget remélhetne, t. i. a német,

azonban támogatás helyett csak a háború töviseiben részesül. Az új tatárveszedelem így nemcsak Magyarországnak, de egyben az egész keresztény hitnek végső szükségét, ultima necessitását jelenti, mert terveik az egész kereszténység, egész Európa ellen irányulnak [*contra totam Christianitatem, contra totam Európam*]. Ő megtette, ami tőle tellett, egyrészt a nagy tatárdúlás idején, midőn népével szembeszállt az ismeretlen ellenséggel, másrészt azután is. Lealacsonyította házának felségét, midőn két leányát a kereszténység java érdekében [*propter bonum Christianitatis*] szakadár orosz fejedelmekhez adta nőül, hogy őket a tatárok ellenében a keresztény ügynek biztosítsa. Befogadta a kunokat s most nagy fájdalomra pogányokkal védi országát a pogányok ellen, s a keresztény hit védelme érdekében egyezett bele abba is, hogy fia kun nőt vegyen feleségül. Mindezek ellenére nem kapott mást a kereszténység legelőkelőbb hatalmasságaitól csak szavakat, nisi verba. Egyedül a Szent János lovagok ragadtak fegyvert „a pogányok és szakadárok ellen a mi országunk és a keresztény hit oltalmára“. Csodálkozását fejezi ki afőlött is, hogy Őszentsége beleegyezett a francia király keresztes hadjáratába és oly sokat törődik a latin császárság, továbbá a tengerentúli részek ügyével, pedig ha ezek elvesznének, mindez nem okozna annyi kárt „Európa lakóinak“, mintha Magyarország ismét a tatárok kezébe esnék. Vegye tekintetbe nem az ő, hanem elődei, a szent királyok érdemeit, akik népüket saját hitterjesztő munkájukkal nevelték igaz keresztényekké.

Minden együtt van ebben a levélben, amit magyar király országa sorsáról csak elmondhatott: a keresztény, sőt európai egység hite, ezen egységbetartozás szenvedélyes vállalása, annak világos tudata, hogy helyzeténél fogva ennek az országnak védelme egyet jelent az egész kereszténység oltalmazásával és éppen ezért egyetemes keresztény, egyetemes európai feladat. Megszólal benne a magyar magánosság szót is: az európai-keresztény érdek szolgálatá szép szavakon kívül legfőljebb gáncsra számíthat a közvetlen szomszédok részéről. Ha ezt a gondolatmenetet összehasonlítjuk mindazoknak megnyilatkozásaival, akik a későbbi századok folyamán a török nyomás alatt vergődő magyarság európai helyzetét jellemezték, Hunyadi Jánostól Mátyáson keresztül egészen a mohácsi síkra induló II. Lajosig, akkor a szemlélet és felfogás teljes egyezését kell megállapítanunk. A védőbástya-gondolat tehát a XIII. század közepén már készen áll, mégpedig vitathatatlanul elsőnek, magyar fogalmazásban. A különbség a későbbi megnyilatkozásokhoz viszonyítva mindössze annyi, hogy a hitvédelem attribútuma, még nem az országot, nem a magyarságot, hanem egyedül a dinasztíát, a „szent királyokat“ övezi. Erről a „szentkirályok“ kifejezésről tudnunk kell, hogy az a dinasztia egészét jelöli, mely vérében eredendő kiválasztottságánál fogva nemcsak származás és vitézség, de egyben a keresztényi életszentség tekintetében is különb volt alattvalóinál. Nagyon valószínű, hogy ennek a pogánykori eredetű, de már ke-

resztény tartalmú tudatnak nagy része volt abban, hogy az Árpádok a defensor Christianitatis szerepet vállalták.

A XIV. század óta már nyugaton is elismerik a magyar király keresztényvédő szerepét. Így amidőn XI. Gergely pápa a törökök első európai sikereiről értesül, arra hivatkozva szólítja fel Nagy Lajost az ellenük indítandó hadjáratra, hogy a király mindig „a hitetlenek üldözője és a keresztény hit oltalmazója” volt. A török háborúk méginkább előtérbe állítják ezt a gondolatot, különösen Zsigmond korában, aki többször utalt a török elleni európai összefogás szükségességére. XXIII. János pápa az egész kereszténységhez intézett 1410-iki bullájában Zsigmondot az igazi hit győzhetetlen bajvivójának és atlétájának nevezi a hitetlen barbár népek ellenében [pugil et ethleta invictissimus orthodoxae fidei adversus barbaras infidelium nationes], ugyanott pedig úgy beszél róla, mint a hit pajzsáról és bástyájáról.

A magyar király tehát a XI. századtól egészen a XV-ig a keresztény hit védője a keleti pogányság és barbárság ellen, elsősorban saját meggyőződése, de a kereszténység fejének véleménye szerint is. Ez az attributum kezdetben csakis őt, nempedig népét, vagy országát illeti, tehát nem válhatott egy kollektív közösségtudat tartalmává.

4 Mindaz, amit erről a régi magyar közösségi tudatról elmondotunk, teljes összhangban van a koraközépkori magyar királyság politikai szervezetére, társadalmi, jogi, gazdasági és műveltségi viszonyaira vonatkozó ismereteinkkel. Csak javíthatatlan széplelkek hihetnek abban, hogy az ilyen ideológia a szellem immanens öntevékenységére révén alakul, függetlenül az élet egyéb régióitól. Az a mitosz, melyet egy nép léte értelméről, e világban való helyéről kialakít magának, nem függvénye ugyan politikai és társadalmi szervezetének, vagy gazdasági adottságainak, de mindenesetre azokkal párhuzamos, azokkal összhangzó jelenség, mely az életmagatartás ösztönös mélységeiből tör a tudat világossága felé. Így a dinasztikus közösségérzés kora időbelileg egybeesik az ú. n. patrimoniális királyság korával, a magyar történetnek azzal a fejezetével, melyben az uralkodó az állam feladatait magánjogi eredetű, vagy annak felfogott erőforrások birtokában látja el, amidőn tehát a király és a királyság, a rex és a regnum funkciói elválaszthatatlan egységet alkotnak. A XIII. század közepéig nem az ország rendelkezik határokkal, hanem azok kizárólag a királyi jog, a ius regium hatássférájának végét jelzik [Kring], azaz: az állam a király nélkül láthatatlan maradna [Váczy]. Mindezeknek a jelenségeknek a közösségérzés síkján a nép oly értelmezése felel meg, mely szerint „magyar” mindenki, aki a magyar király uralma alatt él. Ezért mondja Szent István — kétségkívül a Róma-eszme hatása alatt is [Balogh] — gyöngének és törékenynek az egynyelvű és egyerkölcsű országot s ezért nem jut szóhoz a tömegek már ekkor meglevő idegengyűlölete a törvényhozásban és államkormányzásban.

E dinasztikus közösségérzés felbomlása és egy új születése a XIII. század folyamán következik be, mint e korszak politikai, társadalmi és lelki forradalmával párhuzamos jelenség.

Ezen átalakulás okait kutatva, mindenekelőtt arra az — az eddig elmondottak alapján könnyen érthető — ellentétre kell rámutatnunk, mely a pogánykori eredetű dinasztikus kiválasztottságtudat és a Dei gratia formulában összpontosuló keresztény uralomeszmény között fennállott. A Dei gratia csak az újkori abszolútizmus értelmezésében vált az uralkodói felelőtlenség képletszerű foglalatává, míg eredeti koraközépkori jelentésében éppen ellenkezőleg, az uralkodó Isten és ember előtti felelősségének kifejezése volt. Ez a felelősségeszme a keresztény uralomfelfogás nagy újdonsága és az európai népek, köztük a magyarság politikai fejlődésének egyik leghatékonyabb tényezője. A király nemcsak Isten és tulajdon lelkiismerete, de egyben az egyház és alattvalói előtt ad számot tetteiről. Amíg megfelel az igazságos, kegyes és békességes fejedelem szentágostoni eszményének, addig Isten akaratának képviselője e földön, akihez nem érhet fel a bíráló szava, de ha szembehelyezkedik ezzel a keresztény alattvaló lelkét legmélyéig átható ideállal, akkor nem király többé, hanem zsarnok, akinek senki sem köteles engedelmeskedni. A fejedelemmel szemben támasztott erénykövetelményekhez a korai középkor közvéleményében annak elvárása társul, hogy az uralkodó a fennálló rend, a szokás és hagyomány védője legyen, erőszakos a régivel ellenkező újításoktól pedig tartózkodjék. A jó, ősi, természetes és így Istentől eredő jog tehát a király felett áll s az ő feladata csupán az, hogy azt birodalmában fenntartsa és érvényesítse.

Magyarországon ez a jó, ősi jog Szent Istvánnak, mint mithikus törvényhozónak emlékéhez fűződött. Az utókor által alkotott Szent István-portré azonban kettős arculatú: míg az uralkodók a „szentkirály“ és „szentkirályok“ hagyományából dinasztikus kiválasztottsághitük és ebből folyó „patriarchális abszolútizmusuk“ [Eckhart] igazolását olvasták ki, addig az egyház és az alattvalók ugyanabból a hagyomány, a fennálló rend védelmét szolgáló ellenállásjogot, ill. a királlyal szemben is alkalmazható egyházi szankciók tanát vezették le. A két felfogás közül az alattvalóké bizonyult erősebbnek, akik már a XII. század elején is a „szentkirály“-hagyomány tekintélyi alapján állottak. E mithikus tekintély azonban a XIII. század eleje óta már nem annyira a tényleges hagyomány és szokás védője, hanem inkább társadalmi követelések, gyakran egészen forradalmi kívánságok álarca. Így a keresztény uralomeszménnyel összefüggő hagyománykultusz és az ellenállásjog, mint ennek fegyvere, a XIII. század végére már népfőlségi színezetet nyernek: az ősi szentistváni jog egyszerűen a társadalmi tendenciákkal azonosul. E törekvések pedig a király és kormánya tevékenységének az alattvalók által gyakorlandó ellenőrzésére irányulnak. A mozgalom három irányból tör célja felé: 1) az ellenállásjog, majd az egyházi szankció biztosításában, 2) a régen csupán formális koronázási eskünek jogbiztosi-

tékká való kiépítésében és 3) befolyás biztosításában a királyi közegek kinevezésére és felelősségre vonására.

Kálmán király környezetéből elhangzó autentikus nyilatkozat szerint a XI—XII. század fordulójának magyarja már „a hitnek szabad akarató bajnoka, akit a megismert igazság vallásától a halál árnyéka sem tántorítana el többé“. A magyar léleknek ez a keresztény tartalmakkal való telítődése a XIII. századtól kezdve a politika szférájában azzal a következásszel járt, hogy az alattvaló királyának tetteit a benne élő eszményhez viszonyította, az uralkodó felelősségének tudatában szemlélte. A felelősséggondolat meggyökerezésével tehát szükségképen fel kellett bomlania annak a közösségi hitnek, mely a népet és a dinasztíát sorsszerűnek vélt kapcsolatban egyesítette. Megindul tehát a társadalomnak többé nem a király abszolút tekintélye által irányított, hanem alattvalói kezdeményezésből kiinduló szervezkedése: az autonóm vármegye, mint a nemesi közösség (communitas) műve. E nemesi megyék kiküldöttei a század vége felé már generalis congregatiókba, parlamentum publicum-okba gyűlnek össze s terjesztik a király és kormánya elé a törvényalkotás alapjául szolgáló kívánságaikat. Kívánságaik azt mutatják, hogy a „nemesség egyetemének“ [universitas nobilium] képviselői a régi alattvalói mentalitással ellentétben felelősnek érzik magukat, az egész társadalomért, az államért, sőt magáért a királyért is. Az 1298-iki törvények bevezetése szerint: „a Szentlélek kegyelmét segítségül híván, tárgyalni kezdtünk mindarról, ami a királyi felség, az egész ország, az egyházi személyek és a többi rendek érdekében tanácsosnak véltünk“. E felelősségérzés legmagasabb fokát az ország területi épségéről való gondoskodás jelzi. Az 1298-iki törvény szerint a király köteles az elidegenített területeket egyházi fenytés terhe alatt visszaszerezni, hogy a „magyar királyság, mint jogi egység örvendezhessék tagjai épségének“ [regnum Hungariae quasi ius totum suarum possit partium integritate gaudere]. A társadalom tehát magára veszi az állam feladatait s a kereteket maga tölti ki tartalommal. Az állam nem felülről lefelé, hanem éppen ellenkezőleg: alulról fölfelé épül. Ebben az új rendben a társadalom nem lehet többé a királynak és a dinasztíának függvénye, hanem immár önmagában megálló, sorsát saját kezével irányító közösség, melyben az egyes ember helyét pontosan körülírt jogok jelölik ki: a rendiség korában vagyunk.

Mi fúzi össze mármost ennek az önállóvá vált közösségnek egyedeit, milyen volt az a tudatkeret, melyben a társadalom önmagát elhelyezte? Erre a kérdésre világos feleletet a natio és patria szavaknak a XIII. század vége felé felbukkanó és a régi gyakorlat-tól teljesen eltérő értelmezése ad.

Okleveleink terminológiája azt mutatja, hogy a háborúban való vitézkedés, követjárás stb., egészen a XIII. század közepéig a királynak és a koronának tett szolgálatként könyveltetett el. Ezt a „nekünk és a koronának“ [nobis et coronae] formulát szinte észrevétlenül váltja fel a királyra és az országra való utalás [nobis et regno],

míg azután emellett egy egészen új kifejezésmód nyomul előtérbe a századvég kancelláriai gyakorlatában. Először V. István egyik oklevelében olvassuk, hogy megadományozott híve nemcsak a korona iránt tartozó hűségéből [pro fidelitate coronae debita], de egyben hazájának megőrzésére fogott fegyvert a cseh király ellen, dicsőséges életnek tartván a hazáért való hadakozást [gloriosam vitam reputans pro patria dimicare Wenzel XII 42]. Ettől az időtől kezdve egészen sablonszerűekké válnak okleveleinkben az ilyen fordulatok: „hűség hevétől és a szülőhaza édességétől indíttatván a hazáért vívott harcra“, „a haza védelmében férfiasan harcolva“, vagy „a haza szabadulásáért küzdve“.

E példák alapján [Hóman emlékkönyv] mármost nyilvánvaló, hogy az itt emlegetett „haza“ értelme erősen érzelmi színezetű, elentétben az előző korszak teljesen anacionális használatával. De megváltozik a patria-val egyidőben a natio szó értelme is, melyet ettől fogva nyugodtan fordíthatunk mai nemzet szavunkkal. III. Endre Radoszló nevű hívének németországi vitézkedéséről elmélkedve, érdemeit annál magasabbra értékeli, mivel „elhagyván és mintegy semmihevéven saját földjét és tulajdon hazáját, messzi idegenben szerzett dicsőséget nekünk és az egész magyar nemzetnek [ad laudem et gloriam totius nationis hungaricae].

Láttuk az előzőkben, hogy a XIII. század végének magyar társadalmi felelősnek érezte magát az ország területi épségéért. Az ország területileg az ő hazája, az állam pedig a „magyar nemzet állama“: Hungaricae nationis regnum. A rendiséggel tehát megszületett az a felfogás, mely az államot a nemzet művének, tulajdonának tekintette [1342: AOIV 264]. Kérdés mármost, kik alkotják ezt a natio-t, mely a magyarság államát létrehozta? Vajjon a kor tudatában mindazokat jelent-e, akik a patria területén laktak, nyelvre, rendi állásra való tekintet nélkül, vagypedig megmutatkozik e használatában valami ilyenmű korlátozás? Általában, mit jelent a XV. századi törvényekben emlegetett hungaricae nationis homo?

A későközépkori törvényeink egészen határozott különbséget tesznek a magyarság és Magyarország lakói között. II. Ulászló választási feltételeiben [1490] kötelezi magát arra, hogy egyházi javadalmakat idegeneknek nem juttat, „hanem csakis magyaroknak és olyanoknak, akik régtől fogva a korona alattvalói“. Ugyanígy az 1523-iki törvények is megkülönböztetik a magyarokat azon nemzetbeliektől, kik a szent koronának vannak alávetve, s akik a hivatalok és méltóságok betöltésénél egyenlő elbírálás alá esnek. Törvényeink többször beszélnek ruténekről, oláhokról és szlávokról, jelölül annak, hogy ezeket nem számították a magyar natiohoz, mely így szűkebb keret volt az országlakók egyeteménél. A XV. századi humanisták világosan felismerték az ország kevert etnikai jellegét. Enea Sylvio szerint [De Europa caput I] a magyar nép uralma kiterjedtebb mint maga az ország, az itáliai hatalmak magyarországi követei pedig mindig megemlékeznek az egyes szereplő személyek származásáról, nemzetiségéről. A milánói herceg követe például meg-

említi, hogy Vitéz János szláv születésű, és kiterjed figyelme arra is, hogy Nagyvárad polgárainak többsége magyar, Brassóé viszont német [Dipl. Eml. Mátyás IV 194]. Ransano sohasem mulasztja el annak megjelölését, hogy az egyes egyházak élén álló főpapok milyen natiohoz tartoznak, pl. Óbudán Franciscus cognomine Mester, natione Hungarus [Epitome I]; Bonfini viszont arról tudósít, hogy a felsőmagyarországi nagyurak nagyon is tisztában voltak a Hu-
yadialakulása

A magyar népnév, a magyar nemzet kifejezés tehát nem volt a magyar királyság földjén élő összes népek gyűjtőneve, hanem megkülönböztető jelentéssel bírt. Arra viszont nincs példánk, hogy a magyar nemzet kifejezést egyetlen rendre, például a nemességre korlátozták volna. Az 1525-iki 2. § szerint hivatalt az országban csak a magyar nemzethez tartozó nemes emberek viselhettek (Hungarae nationis homines, nobili de prosapia propagati), tehát a nemzeti és a rendi kritériumot határozottan megkülönböztették. Bizonyítéka ennek Werbőczy Hármaskönyve is, ahol a különböző natiokhoz tartozó jobbágyokról, magyarokról, oláhokról, szlávokról van szó [III. 26], mely utóbbiak így tehát szintén natiokat alkottak, akárcsak a magyarság.

A nemzeti hovatartozásnak az államkerettől és a rendi állástól való világos elhatárolása arra készítet, hogy a kor tudatában a magyar nemzet és a magyar nyelv között keressünk összefüggést.

Régi okleveleink tanúskodnak arról, hogy a magyar nyelvnek mindenkor megvolt az érzelmi varázsa mindazokra, akik csak beszélték. Okleveleink írói kezdettől fogva túlnyomórészt magyarok voltak s ez a körülmény magyarázza a helynevek elé írt megjegyzéseket: maternaliter dicitur, in hungarica et materna lingua nuncupatur, in vulgari et materna sermone dicitur. Natio és nyelv tényleg igen sűrűn szerepelnek egymás társaságában, egészen egymásraltalt szinonimaszerű használatban. A velencei követ 1459-ben arról tudósítja a doget, hogy Mátyás király III. Frigyes ellen hadbahívta nemeseit, mégpedig azzal az indokolással, hogy a császár meg akarja semmisíteni a magyar nyelvet [abolire la lingua ungara Dipl. Eml. I 144]. Egy bizonyos Sándorfalvi Török Mihály 1521-ben azt írja Kanizsai Lászlónak, hogy Korbáviai János horvát bán azon mesterkedik, hogy a magyar nyelv ne terjedjen azon a vidéken [ut lingua hungaricalis ne duraret in partibus illis Szilágyi MNT IV 478]. Zápolya János főérve Ferdinand ellen, hogy mint német a magyar nemzet és a magyar nyelv vesztére tör. Midőn meghallja, hogy a bártfai német polgárok egyik hívét, egy plébánost, kikergettek városukból, úgy véli, hogy ezt a magyar nyelv és a magyar nemzet gyűlöletében cselekedték [Tört. Tár 1893. 378].

Ferdinand a leghatározottabban tiltakozik ez ellen a vád ellen, mert ő éppen a magyar nemzetet és nyelvet akarja megvédeni a török ellenében [1527 jan. 19. 1531 szept. 27: Horvát, Werbőczy emlékezete 256, 272]. Az Érdy-kodex Kartauzi Névtelenje [Horváth János] bevezetésében omnium linguarum nationesről beszél s még

a humanista Galeotti is úgy látja, hogy a magyarság különböző nyelvű ellenségek között él.

A felsorolt példák jórésze oly dokumentumokból ered, melyeknek célja közvéleményalakítás volt (hadparancsok, politikai célú levelek stb.), amiből viszont nyilvánvaló, hogy a nemzet és a nyelv között nemcsak az uralkodók, politikusok és literátusok, hanem a társadalom széles rétegei is összefüggést éreztek. A magyar középkor tehát a natiót a nyelvvel definiálta, magyarnak azt tartotta, aki ezen a nyelven beszélt. Mindez természetesen nem jelenti a nyelvkérdésnek oly módon való kezelését, amint ez a XVIII. század vége óta meghonosodott. A törvényekből kiderül, hogy a szent korona országainak fiai natióra, tehát egyben nyelvre való tekintet nélkül viselhettek országos hivatalokat és méltóságokat, ebből csakis az idegeneket zárták ki. A nyelvhasználat csak érzelmi elkülönülést jelent, a mindennapi életben kizárólag praktikus kérdés maradt: eszköz az emberek egymásközötti érintkezésének lebonyolítására. Az oklevelekben nyoma sincsen a helynevek magyarosítására irányuló törekvésnek, mert ez az eljárás veszélyeztetné a megértést és eligazodást. „A határok neveit pedig — olvassuk egy anjoukori oklevélben — német nyelven írjuk az előbb említettek kedvéért, akik között sok német van, hogy annál könnyebben vehessenek róluk tudomást“ [AO I 439]. A XV. század törvényei csak azért tiltják idegen bírák tevékenységét, mert azok nem értik a nép nyelvét és így ebből a pereskedő felekre kár származhat. Ezért kell az uralkodónak is több nyelvet beszélnie. Enea Sylvio az uralkodói nevelésről elmélkedve írja V. Lászlónak, hogy miután tanácsosai közül némelyek magyar, mások cseh anyanyelven beszélnek és ezeken kívül még latinul is tudnak, ezért az uralkodó mindezeket az idiómákat minden fáradság nélkül, mintegy játszva elsajátíthatja, ami azzal az előnnyel jár, hogy személyesen szólhat alattvalóihoz. „Mert semmi sem biztosítja annyira a nép szeretetét a fejedelem számára, mint a beszéd kegye. Méltatlan volna ugyanis a királyságra az, aki a hozzáforduló országalakók kérését nem értené“ [Briefwechsel III. 121]. Ezért szólott a lengyel Ulászló is az 1444-iki budai tárgyalások alkalmával magyar nyelven alattvalóihoz [u. o. I 322], ezért tudott Mátyás is nemcsak magyarul, latinul, németül és olaszul, hanem csehül is, amit prágai fogsága idején tanult meg [Galeotti XXVIII, Bonfini IV 7].

Ugyancsak a mindennapi élet szükséglete kényszerítette a közrendűek viszonylag nagy számát arra, hogy idegen nyelvet tanuljon. Ransano szerint sok magyarul beszélő német és németül beszélő magyar volt az ő korában [Epitome I]. Beheim Mihály egyik költeménye pedig arról tudósít, hogy Drakul vajda idejében Havas-elyén több száz magyar és szász ifjú tartózkodott az oláh nyelv elsajátítása végett.

Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy az állam életében a magyar nyelv egyáltalában nem érvényesült. Ne felejtjük el, hogy a XV. század a magyar etnikum virágzásának százada, amidőn a ma-

gyárság igen közel állott ahhoz, hogy a nemzetiségi szigetek ellenére is mint fölényes többség töltse ki a Kárpátok medencéjét [Szekfü]. A királyi tanács tárgyalásai magyar nyelven folytak, úgyhogy Estei Hippolit, hogy értsen valamit, kénytelen volt magyarul megtanulni [Dipl. Eml. IV 430, Apponyi 110]. Magyarul tanácskozott természetesen az országgyűlés, így szónokoltak a köznemesség, sőt a bárók képviselői; először magyarul fogalmazták meg a végzéseket, amiből például Pozsony városának német polgárai nem sokat értettek [Teleki X 183] és 1445 óta kimutathatóan magyar nyelvűek voltak az esküformák is. De mindez nem jelentette a magyar nyelvnek államnyelvként való kezelését, ami kiderül többek között abból is, hogy Mátyás megválasztásakor, tehát a nemzeti-köznemesi mozgalom tetőpontján a városok németnyelvű eskümintá alapján fogadtak hűséget az új királynak [Kovachich Supplementum II 44, 137].

A XV. század európaszerte a vulgáris nyelvek nagyarányú előretörésének százada volt. Ezért tűnt fel már Galeottinak is, hogy amíg a németek, csehek és lengyelek írnak ugyan latinul, de mellett már saját lingua patriajukat is használják, addig a magyarságnál csaknem kizárólagos a latin nyelv [XXVIII]. A Kartauzi Névtelent is gondolkodóba ejti a magyarnyelvű bibliafordítás hiánya, mikor ezzel nemcsak a németek és franciák, de a csehek és lengyelek is rendelkeznek. A magyarság tehát a nyelvben látta meg nemzet mivoltának ismervét, de e felismeréssel egyidejűleg nem törekedett arra, hogy az országban élő másnyelvű népeket háttérbe szorítsa, vagy hogy a maga idiómáját államnyelvvé tegye.

Mindez nacionalizmusának érzelmi jellegét bizonyítja, melynek tartalmát a magyar föld, nyelv, szokások és jótulajdonságok tudata adja meg, de ez is elegendő ahhoz, hogy egységnek érezze magát és befogadjon oly hatásokat, melyek azután kezdetleges patriotizmusát, sovinizmusát és idegengyűlöletét a mult és az elhivatás mítoszaival telítik és ezzel a XV. század végére valóságos nemzeti öntudattal ajándékozzák meg.

Ez a XV. század végén már elméletileg készen álló, sőt közvéleménynek tekinthető nemzeti öntudat két ellentétes, de végeredményben egymást kiegészítő elemből, egy történeti és egy hivatástudatból tevődik össze. A magyarság, mely a XIII. század vége óta a maga náció-mivoltának tudatára ébred, két évszázad leforgása alatt eljut odáig, hogy ezt az érzelmi keretet határozott tartalommal töltse ki: származására visszapillantva felismerje nemzeti létének és jellemének azokat a vonásait, melyek őt a világ minden egyéb nációjától elválasztják, ugyanakkor azonban oly célokat tűzzön maga elé, melyek helyét és rendeltetését a keresztény népek közösségében kijelölik. A későközépkori magyar tudatban tehát a merev népi elkülönülés és az emberi szolidaritás ellenséges erői békülnek össze, azok az erők, melyek a nemzeti individualizmus és a keresztény univerzalizmus alakzataiban ugyanakkor az egész európai szellemben összemérik erejüket.

A magyarság „honnan-mitoszának“ [Robert Michels] előfelté-

telei a dinasztikus közösségérzés felbomlásával, a „nemzet“ és „haza“ új értelmének kialakulásával már adva voltak. Az új közösségérzés azonban csak kedvezhetett egy ilyen történeti mítosz elterjedésének, de azt egymagában még létre nem hozhatta. Alkalmunk volt látni, hogy a magyar nép eredetileg nem rendelkezett származástudattal s így azt előbb meg kellett teremteni, s a nemzeti közösség számára hozzáférhetővé tenni. És ezen a ponton kapcsolódnak intellektuális-írási hatások a magyar közösségérzés alakításába.

A kezdeményezés dicsősége a XIII. század második felének azt az ismeretlen történetíróját illeti, aki nem túlságosan magas műveltség birtokában, de annál merészebb fantáziával és a korhangulat ösztönös megélésével a régi Gesta dinasztikus hőskölteményét a nemzet kollektív eposzává hangszerelte. A magyar történet elé részben a régi Gesta stílus és eseménykészletének, részben külföldi írók adatainak felhasználásával egy huntörténetet szerkesztett, melyben az eredeti Attila—Álmos—Árpád genealógiát teljesen önkényesen a hunokra és magyarokra vitte át s e két népet teljességgel azonosította egymással [Domanovszky, Hóman]. Bármennyire előtérbe lép is művében a honszerző Árpáddal és a kegyes László királlyal szemben Attila alakja, történetének hősei mégsem a fejedelmek, a hadvezérek és királyok, hanem népeik, az alattvalók közössége, közössége. A teljesen összefüggő egésznek felfogott hun—magyar történet valójában ennek a közösségnek története. A közösség bírákat és hadvezéreket választ, de le is teheti azokat, tehát tulajdonképpen önmagát kormányozza s az egyéni vezetőknek csak a végrehajtás feladata marad. Rendeletek, törvények kibocsátása ebben az ősi szittya-hun-magyar államban Istenre és a nép akaratára való hivatkozással történik. A királyság idegen eredetű intézmény, már Attilát is „római módra“ választották a hunok királlyá, Géza és István hasonlóképpen, idegen fegyverekre támaszkodva, biztosítják az új államforma uralmát. Ezért az Átdolgozó a közösségi állam iránti csodálatában meggyűlöli azokat a tényezőket, melyek ennek az eszményi, ősi államnak a bukását előidézték: az idegeneket és a kereszténységet. „Ezek — t. i. a külföldről bejött lovagok — tanácsából és segélyével állíttatott király a magyarok fölébe és taszítottatott gyalázatos szolgaságra sok nemes magyar, ki Koppány vezérhez ragaszkodott és a kereszténységet és a hitet megvetette. Mert azon dolgok közben azt ítélték nemesebbnek, aki hamarabb csatlakozott Kriszus hitéhez.“

Ennek az elméletnek magja kétségkívül az önmagát kormányzó, ősi s csupán az — idegenek által háttérbe szorított közösségről szóló tan, melynek népfölségi színezetét lehetetlen félreismernünk [Váczy]. Éppen a népfölségi elv markáns jelentkezése adja meg a XIII. századi történetíró tanainak korszerű jelentőségét, társadalmi-politikai aktualitását. Az előzőekben alkalmunk volt látni, hogy a XIII. századi fejlődés tényeiben, az eredetileg kizárólag tradicionális értelmű „szentkirály“ hagyománynak a társadalmi követelésekkel való azonosításában népfölségi tendenciák szunnyadtak. Ezeknek a

törekvéseknek hordozói a megyei komunitások, melyek az országgyűlések révén törekvéseik azonosságára, az ország egész nemességének egységére eszmélnek. Az átdolgozó tehát nem tesz egyebet, mint ezeket, az ő korában ébredező törekvéseket, történeti háttérrel látja el: historizálja, a hun-magyar multhoz köti a komunitás elméletét. A közösség akaratán alapuló állam egyben a magyarság által megteremtett állam is, tehát az egész elméletnek egyben félreérthetetlen nemzeti színezete van. Tanúi voltunk az előzőkben annak az időbeli megfelelésnek, mely a rendi jellegű mozgalmak érvénysülése, valamint a pátria és natio szavak új értelmezése között fennállott. A népfölségi tan az elmélet terén ugyanazt bizonyítja. Az irodalmi műveltség régiójában tehát a politikai mozgalmakkal egyidejűleg megindul az inkább megélt, mint tisztázott nemzetképzetnek történeti tartalommal való kitöltése. Ahogy a politikai és társadalmi életben az isteni támogatásra és a vér kiválasztottságára hivatkozó uralkodó jogait, kötelességeit a társadalom, a komunitás veszi át, ugyanígy sajátítja ki a dinasztia történeti tudatát az írás embere az alattvalók egyeteme számára. A gondolat historizálása következtében a magyarság a komunitással, tehát a nemességgel azonosul. A történetíró tisztában van ugyan azzal, hogy a magyarság több a nemesi közösségnél, az állam fenntartóját, a politikai nemességet mégis benne pillantja meg. Mert igaz ugyan, hogy „az összes hunokat egy apa és egy anya nemzette“, de a népnek ez az egysége csak a hun-szkita idők kezdetén volt meg, később bekövetkezik a megoszlás, amennyiben a komunitás egyeseket és azok ivadékait a maga közösségéből kitaszít. A szolgarendűek között azért akadnak az ő korában magyarok, mert ősök megtagadták a komunitás iránt tartozó engedelmisséget, amidőn annak parancsa ellenére vonakodtak hadbaszállani. Az ilyeneket vagy nyomban kivégezték, vagy kétségbeesett vállalkozásokba küldték, vagy pedig örökös szolgaságba taszították ivadékaikkal együtt. A komunitás tagjának tehát legfőbb kötelessége a hadakozás, a katonáskodás volt s miután a közösség a magyarságot jelenti, a kardforgatás, a vitézség válik a magyarság legfőbb attributumává. Az író tehát nem elégedett meg az uralkodóház eredetmondájának a nép számára való kisajátításával, hanem azonfelül még a dinasztíának elsősorban katonai tulajdonságokkal körülírt kiválasztottságát is átszarmaztatta a közösségre. Ezt a műveletet szintén bizonyos aktualitások ihlették, amennyiben az Átdolgozó korában a nemesség talán legsarkalatosabb joga és kötelessége a királyi zászló alatt való hadakozás volt, mely egész természetszerűen ébresztette a nemességet a maga katonai hivatásának tudatára. Ugyancsak a korhangulat árad az író keresztény- és idegengyűlöletéből is. A keresztényellenesség nemcsak az ugyancsak népfölségi tanokat valló Kézai Simon mester urának, az Attilát bálványozó, tatárokkal szövetséges és Róma ellen lovagolni akaró szerencsétlen Kun László udvarának szellemét lehelte, de kifejezője lehet a kun szokásoktól, a tatárdúlás nyomán felburjánzó laza erkölcsöktől fertőzött tisztántúli nemesség mentali-

tásának is [Hóman]. Az elmélet tehát a kor viszonyait tükrözi, fogalmi, történeti képekbe rögzíti azt, ami a valóságban csak öntudatlanul és félénken érvényesült. Így minden esélye megvolt arra, hogy később visszahasson a valóságra, azt mint tömegek vágyait kiszolgáló ideológia maga is alakítsa.

A XIV—XV. századnak kétségkívül legkedveltebb magyar vonatkozású olvasmánya ez a többszörösen variált, de eszmei lényegében változatlan hun-magyar történet volt. Több mint húszféle változatát ismerjük s ez a szám csak kis hányadát adja a jórészt elkallódott, elpusztult teljes állománynak. A másolók és átírók mindig a hun-szittya előidőknél kezdik munkájukat, jeléül annak, hogy közönségüket mennyire érdekelte ez a téma. Időnként felmerült a szüksége annak is, hogy ezt a közkedvelt szöveget egy magasabb műveltségi réteg számára is hozzáférhetővé tegyék. Thuróczy és Bonfini átírásai humanista szóvirágokkal, ékes retorikájú beszédekkel tűzdelve egy választékosabb ízlésű közönségnek ugyanazt mondják, amit annakidején a XIII. századi író.

A magyar krónika népszerűségét azonban semmisem bizonyítja jobban, mint a korai könyvnyomtatásban játszott szerepe. Az ősnyomtatványok példányszámát pontosan nem ismerjük, de maga a nyomtatás ténye, a forradalmi sokszorosítóeszköz igénybevétele egy magában bizonyítéka annak, hogy valamely szellemi termék kelendősegre számíthatott. Így az egész XV. századvégi magyar szellemi beállítottságra végtelenül jellemző az a tény, hogy az első magyarországi nyomdatermék a Hess András által 1473-ban kiadott Budai Krónika volt. Ismeretes, hogy ezt az első magyarországi nyomdai vállalkozást kevés siker koronázta. Hess maga említi, hogy mielőtt a Budai Krónikához hozzáfogott volna „nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt“, első művével tehát feltétlenül biztosítani akarta az anyagi eredményt. Választása éppen azért esett a magyar krónikára, mert bizonyos volt abban, „hogy ezzel minden magyar embernek kedves és örvendeztető munkát végez. Ugyanis, miként szülőföldjét mindenki legjobban szereti, minden más országnál többre becsüli, szüntűgy minden hazafi ismerni kívánja azt az életet, melyet ősei egykor folytattak, hogy ily módon emlékezetes, jeles tetteiket utánozhassa, viszont okulva a szerencsétlenségeken, melyek őket érték, azokat kikerülhesse“. Hess András tehát, illetőleg bevezetésének szerzője, a magyar krónikának *magistra vitae* szerepet tulajdonít és erre alapítja üzleti számításait. Bizonyára valamelyik magyar jóakarója, talán éppen a mecénás Karai László prépost hívta fel figyelmét a krónikára, mint oly szövegre, melynek ki nyomtatása kifizetheti magát. Miután pedig Hess a Budai Krónikát 275 sőt talán 400 példányban állította elő, ez a viszonylag nagy szám megvilágítja a kielégítésre váró szükséglet méreteit is. Bár Hess magyarországi tevékenysége nem tartott hosszú ideig s minden valószínűség szerint nem gazdagodott meg vállalkozásán, mindez éppoly kevésbé bizonyít a Budai Krónika elterjedettsége ellen, mint az ismert példányok viszonylag kis száma. Sőt egy adat alapján

valószínűnek tarthatjuk, hogy a példányszám távolról sem fedezte a keresletet. Az ú. n. Dubnici Krónikáról ugyanis tudjuk, hogy az tulajdonképpen a Budai Krónikának kézírásos másolata, melynek kódexén „az olcsó kiállításra való törekvés felismerhetetlen“ [Dománovszky], azaz nem bibliofil célokra készült.

A Hess-féle nyomtatvány megjelenése után néhány esztendővel feltűnik a magyar krónika a külföldi nyomdatermékek között is, a megrendelők azonban magyarok, vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező egyének voltak. Ezalkalommal azonban nem a Hess-féle szöveg került kiadásra, hanem Mátyás király ítélőmesterének, Thuróczy Jánosnak, krónikájá. Thuróczy stílusa már humanista hatásokat mutat, történet szemlélete azonban egészen más, mint az ízig-vérig humanista-intellektuel Bonfini, vagy Tuberóé. Művéből annak a köznemesi reakciónak a szelleme árad, mely Zsigmond halála után kezdett érvényesülni a magyar politikai életben s amely a Hunyadiakat is felemelte. Így a többi variánsban olvasható folytatásokkal szemben Thuróczyban kell látnunk a XIII. századi átdolgozó méltó követőjét. Jellemző a magyar történeti olvasmányok divatjára és az aktuális események iránti érdeklődésre, hogy Thuróczy műve kéziratban csak 1479-ig terjed, nyomtatott kiadásban azonban 1487-ig tárgyalja az eseményeket. Első kiadása Brűnnben 1488 márciusában látott napvilágot mégpedig a sokáig Magyarországon tartózkodó és Mátyás befolyására olmtűzi pűspökké választott Filipecz János megbízásából. Ezt az első kiadást váratlan gyorsasággal ugyanez év júniusában követte a második edíció, melyet Augsburghban egy Feger Theobald nevű budai könyvárús rendelt meg. Erről a Fegerről viszont tudjuk, hogy az udvarral állott összeköttetésben és így az augsburgi Thuróczy kinyomatását joggal vezethetjük vissza a magyar udvar szükségleteire. Egy esztendő leforgása alatt két kiadás páratlan könyvsiker kifejezője abban a korban és mögötte a magyar történet iránti nagyarányú érdeklődés tényét pillanthatjuk meg.

Az eddigiekben a magyar krónika-hagyomány továbbélését a történetírás terén vizsgáltuk. Bármily nagy érdeklődésre utalnak a rendelkezésünkre álló adatok, a mű hatását, az egyes társadalmi rétegekre gyakorolt alakító befolyását egymagukban nem világíthatják meg. Hogy erről fogalmat alkothassunk magunknak, ahoz végig kell nyomoznunk mindazokat a hatásokat, melyek a krónika szelleméből, az udvarra, az egyházi körökre és a köznemességre áradtak.

A régi magyar történetírás udvari jellege kétségtelen. Ezen az udvari jellegen még az a nagy világnézeti átalakulás sem változtatott, melyet a XIII. századi átdolgozó műve jelez. Udvari történetíró volt Kézai, annak tekinthető Kálti Márkus a Bécsi Képes Krónika írója s kimutatható az udvarral való kapcsolat Thuróczy esetében is. A sor Bonfinivel zárul, aki mindvégig fejedelmi megbízásra és támogatással dolgozott. Az udvar és a történetírás szoros kapcsolata egymagában kétségtelenné teszi, hogy a historiográfiában

jelentkező szellemi tartalmak hatottak az uralkodó és környezetének multfelfogására. A későközépkort illetőleg több krónika példányt tételezhetünk fel az udvarban. Kálti Márk székesfehérvári őrkanonok, mint a királyok családi kincseinek őrzője, nekrológiumainak, gestáinak és krónikáinak írója *ex diversis chronicis veteribus* írta meg a maga munkáját. „A kancelláriába jelentékeny gesta- és krónikakönyvtárt kell odaképzelnünk, oklevelek s más forrásértékű iratok egyre gyarapodó tömegével együtt. A nemzettörténet... folytonosságának egy történeti kodex-gyűjtemény és levéltár a kézzelfogható alapja“ [Horváth János]. De nemcsak a könyvek nyomát tudjuk kimutatni, hanem azok felhasználását, alakító hatását is. Midőn 1433-ban Zsigmond távollétében a királyi tanács egy nagyarányú katonai reformtervet dolgoz ki, melynek értelmében a nemesség ezentúl nem fejenként, hanem főispánjainak vezetése alatt köteles hadbaszállani, akkor ennek a forradalmi változásnak az indokolásánál a magyar *multra* hivatkozik: a krónikákban olvasható, hogy Salamon, Géza és László idejében a megyei hadakat az ispánok vezették (1433:V). Kimutathatók azonban Zsigmond környezetében az Attila-koncepció ismeretének nyomai is. A nem túlságosan magasműveltségű Eberhard Windecke, Zsigmond ágense és bizalmasa úgy tudja, hogy Attila volt az első magyar király, mint ahogy az általa adott zavaros magyar királylajstrom mástekintetben is a huntörténet kétségtelen hatását mutatja. A humanisták igen rossz véleménnyel voltak ezekről az ő kulturideáljuktól annyira elütő művekről. Így Enea Sylvio óvja V. Lászlót a magyar krónikák olvasásától, mert azokat „tudatlanok írták, sok ízetlen és hazug dolgot tartalmaznak“ [Briefwechsel III 144]. Ez az intelem azonban éppen azt mutatja, hogy mily közel volt a „veszélye“ annak, hogy egy ilyen könyv az ifjú király kezébe kerül. Egészen bizonyos, hogy Mátyás olvasta a magyar krónika valamelyik változatát, hiszen atyja annyira gondosan ügyelt nemzeti nevelésére, hogy csak bizonyos ideig bízta őt a lengyel Szánoki Gergelyre, s aztán magyar nevelőről gondoskodott. A Korvinák között a hunokkal foglalkozó művek is akadtak, Thuróczy pedig Drágfi Tamáshoz intézett ajánlásában hivatkozik az ily történeti olvasmányok kedveltségére. Bármennyire élvezte is humanistái társaságát, számos nyilatkozata azt mutatja, hogy azoknak polgári és racionalista világnézetét sohasem tudta magáévá tenni. A velenceieket mint kereskedőket, mint nemes emberhez méltatlan életforma képviselőit mélyen megvetette, ismételten plebeiusuknak, sőt parasztoknak nevezte őket [Tubero X 2] élvezettel hallgatta udvaroncainak vitáját arról a kérdésről, hogy a földkerekség melyik népe áll bátorságban és a *scientia rei militaris* tekintetében az első helyen [Galeotti X]. Egyéniségét és a magyar életsorsról való hivatását azonban elsősorban az a levele világítja meg, melyet Ferdinánd nápolyi királyhoz intézett abból az alkalomból, hogy az egy spanyol lóidomítót küldött udvarába. Félreérthetetlen ingerültséggel, sértődött hangon utasítja vissza ezt a kedveskedést: „Ha fontolóra vette volna állapotunkat, azt, hogy kik va-

gyunk és eddig kikkel állottunk háborúban, hisszük, hogy ilyen embert nem küldött volna hozzánk. Mert tudhatta volna azt, amit az egész világ tud, hogy mi egész fiatalságunkat fegyverek között éltük le és gyakran viseltünk háborúkat különböző népek és nemzetek ellen, melyeket — akár a török, akár keresztények ellen viseltünk — mindig a mi lovainkkal, melyeket a mi népünk idomítanak, vívtuk meg s amelyek mindig kedvező kimenetelűek voltak. Ha mi külföldi és idegen idomítókra vártunk volna, akkor azok a harcok, melyeket mi a törökökkel, németekkel, csehekkel és lengyelekkel vívtunk, nem végződtek volna ránk oly kedvezően. Mi itthon idomított lovainkkal győztük le a gétákat, vertük le Szerbiát és mindazokat, akik körülöttünk vannak, mindezt a mi lovainkkal tisztességgel elvégeztük. Olyan lovakat, melyek spanyol módra hajlított lábakkal ugrándoznak sohasem kívánunk magunknak, ilyeneket nemhogy komoly dolgokra, de még játéokra sem akarunk használni. Nekünk ugyanis nem oly lovakra van szükségünk, melyek hajlított lábakkal ficáncolnak, hanem olyanokra, melyek ha erre sor kerül, szétvetett lábaikra bátran rátámaszkodnak“. Ime a lovakon keresztül megnyilatkozó nacionalizmus, a magyar szokások, magyar produktumok és a harcos magyar sors kapcsolata. Ezt a rendkívül kifejtett katonai hivatástudatot joggal kapcsolhatjuk össze a krónikákból kiáradó harcos hun-szittya hangulattal. Thuróczy secundus Attilának, Bonfini szittya Marsnak, Tubero Attila után a magyarok legdicsebb királyának nevezi Mátyást és így nehéz elképzelnünk azt, hogy e jelzők ne jutottak volna el az ő fülébe, ne járultak volna hozzá tettei motiválásához, ne ébresztették volna őt magyar király mivoltának világos tudatára. Hogy a magyar udvarban mennyire általános volt ez a szittya-hun érzés, Mátyásnak Attilával való azonosítása, azt jól mutatja Callimachusnak a lengyel szolgálatban álló humanistának Attila életrajza, mely valójában Mátyás ellen irányuló politikai elmefuttatás volt anélkül, hogy a két uralkodó azonosítását nyíltan kimondaná [Kardos T]. A magyarságnak a hunoktól való származtatása is teljesen általános kellett hogy legyen, amint ezt a humanisták következetes gyakorlatja is bizonyítja. A legérdekesebb azonban, amit Bonfini ír, Vitéz János esztergomi palotájáról: ebédlőjét nemesupán a magyar királyok, hanem a „szittya ősök“ alakzatai is díszítették [IV 3]. A felsorakoztatott bizonyítékok azt hiszem bőségesen elegendők annak feltételezésére, hogy a XV. századi magyar udvarban a krónikák olvasása illetőleg közvetett megismerése révén általános volt a magyarságnak a hunoktól való származtatása és teljesen kialakult már a katonás, kemény jellem mint nemzeti tulajdonság felismerése.

Ugyanigy kimutatható a krónika-hagyomány hatása az egyháziakra is. E hatás jelentőségét nem az adja meg, hogy papság rendelkezett ilyen magyar történeti tudattal, hiszen ez ennél az elsősorban művelt rétegnél egészen természetes, hanem az, hogy ezt az általuk ismert történeti hagyományt a laikus társadalom, a nemesség és alsóbb osztályok felé közvetítették. A krónikákban jelentkező

magyar történeti hagyomány mint hivatalos történetfelfogás megbecsülését bizonyítják az egyház részéről a váradi és a zágrábi egyháznak 1374-ből, illetőleg 1334-ből való statumai, melyek mindegyikét egy-egy rövid, a budai krónika családjához tartozó krónikaszöveg vezet be. Láttuk az előzőkben, hogy a királyi tanács 1433-ban a krónika tekintélyére hivatkozva próbál a nemességgel újításokat elfogadtatni, a zágrábi és váradi krónikák rendeltetése egyházi viszonylatban ugyanazt bizonyítja.

A középkor végét illetőleg számos példánk van arra, hogy a nemzeti és nemzetiségi ellentétek az egyház, elsősorban az alsópapság körébe is behatoltak. Így például 1339-ben a toplicai ferencesek főnöke megrovásban részesül a pápától, amiért csak rendházának német és nem magyar vagy szláv szerzeteseit küldi a magasabb iskolákba [Smiciklas X 569]. A XV. század folyamán a pécsi karmelita kolostor szerzetesei a megreformálásukra kiküldött német perjelt nem hajlandók befogadni, mégpedig azért, mert német [Rupp I/2 367]. A magyar alsópapság és szerzetesség nemzeti érzését a többi társadalmi osztályéval teljesen egyezőnek kell elképzelnünk. Különösen a dominikánusok és ferencesek mutatnak meleg érdeklődést a magyar mult iránt, mint ez már a XIII. század első felétől kezdve megállapítható. Ez az érdeklődésük nem egyedül a hagiographikus hagyományra, a magyar szentek legendáira, hanem ezeknél sokkal nagyobb mértékben a világi történetírára irányult. A XV. század végének kéziratos és kinyomtatott prédikációgyűjteményeiben számos magyar vonatkozású darabbal találkozunk, melyek túlnyomórésztben a magyar krónika és így a hun-magyar-szittyá azonosítás alapján állanak. Egyedül Temesvári Pelbártnak a magyar szentek ünnepeire írt beszédei támaszkodnak kizárólag a legendákra, míg Laskai Ozsvát és a Karthauzi Névtelen egy közelebbről meg nem határozható, de mindenesetre a XIII. századi átdolgozásra visszamenő krónikaredakciót használnak. Laskai Ozsvát szentisvánnapi beszéde nem egyedül a kegyes országalapítót állítja hallgatósága elé, hanem megemlékezik ősről, Attiláról, Bendeguz fiáról, a nagy isten ostoráról és a világ félelméről is [Sermones de sanctis LXXVII. Hagenu 1497]. A karthauzi névtelen pedig szent Lászlóról szólva hivatkozik „az országnak régi krónikáira”. Tudnunk kell, hogy a prédikációs gyűjtemények nem egyetlen szónok egy gyülekezet előtt elmondott beszédeit adják, hanem mint példák számtalan beszédben, számtalan helyen hangzottak el. Így a ferencesek és a karthauziak körében általánosnak vehetjük az említett két gyűjtemény használatát és rajtuk keresztül a magyar krónikás hagyománynak vulgáris élőszóval való terjesztését. E szövszékek elé odaképzeltük majdnem az egész országot, a latinul alig tudó köznemességet, sőt a jobbágyságot is. E prédikációkban látjuk a legfontosabb bizonyítékát annak, hogy a hun-magyar atyafiság tézise a XV. század végére közvéleménnyé vált. „A Szent László halála óta szinte szakadatlan gyarapodásban levő történetirodalom valóságos köztudatot teremtett a tanult emberek körében. Álljon itt bizonyítékul a

következő adat. Az Aurea-legenda szerint valamely Julius nevű hun fejedelem (princeps gentis Hunnorum) mészárolja le Kölnben a maga hunjaival Szent Orsolyát és a tizenegyezer szűzet. A Nádor-kódex (1508) Orsolya-legendája a „princeps Hunnorum“-ot „a magyarok fejedelmének“ fordítja, az Erdy-kódexé (1526—27) „a szittyia magyarok fejedelmének“, a Kazinczy-kódexé (1526) azt írja, hogy Julius „a sok magyarral egyetömbé“ szállta meg Köln városát, végül az Érsekújvári-kódex (1529—31) így fordít: „és követeket küldenek Juliushoz... ki az unusoknak azaz magyar nemzetnek, ki magyar nemzet az üdőben pogányok valának... fejedelmök vala“. Az első és harmadik változat fordítója ferences, a másodiké karthauzi, az utolsóé domonkosrendi szerzetes volt. Habozás nélkül magyarnak fordítja valamennyi a hunt“ [Horváth János]. A szerzetesrendeknek a történeti tudat terjesztésében játszott szerepe vezet bennünket annak a hatásnak vizsgálatához, melyet a krónikás hagyomány a köznemességre gyakorolt. A köznemességnek mint rendnek, mint társadalmi-gazdasági színvonal képviselőjének történeti tudatát kimutatnunk és megragadnunk lehetetlen. Mindig csak egyesekről beszélhetünk és sohasem lehetünk biztosak afelől, hogy ezek az egyesek valóban az egész rend mentalitásának kifejezői e? A kérdésre feleletet ezért csak úgy adhatunk, ha megvizsgáljuk, hogy volt-e a XV. századi Magyarországon nemesi közvélemény, érték-e a köznemességet felülről oly műveltségi hatások, melyek benne történeti tudatot alakítottak ki és végül, hogy megvoltak-e ebben az osztályban a szittyia-hun azonosításból levezetett tanok befogadásának előfeltételei.

E kérdések mindegyikére a leghatározottabb igennel felelhetünk. Nemesi közvélemény már jóval a XV. század előtt kialakult, erre számos autentikus egykorú nyilatkozat áll rendelkezésünkre. Így a már említett 1433-iki haditervezet emlegeti a nemesség egyetemének azt a vélekedését, hogy 15 napon túl a sereg nem köteles a határokon tartózkodni. Mátyás figyelmébe ajánlja a Szentszéknek a magyar király főkegyúri jogának respektálását, mert őszentsége be sem láthatja, hogy „mily fontos dolog ez nálunk magyaroknál“. Ha ismerné „a mi magyarjaink gondolkodását és szokásait“ [igenia et mores nostrorum Hungarorum] aligha sértené meg ezt a jogot, mert a magyarok inkább a hitetlenekhez csatlakoznak semhogy abból engedjenek. Bármily autokrata volt is Mátyás, mégis súlyt helyezett a közvélemény jóváhagyására. Így például mikor 1487-ben a császár elleni háború céljaira adó megajánlását kérte a rendektől, azt kívánta, hogy ezt az ügyet előbb a megyei közgyűlések tárgyalják le, mivel „efféle közös ügy mindnyájatok közös megfontolását igényli“. A közvéleményalakulás műhelyeit valóban ezekben a megyegyűlésekben kell megpillantanunk, melyek Zsigmond kora óta országos ügyekben is állástfoglaltak. Zsigmond is Mátyás is elősegítették ezeknek a megyegyűléseknek a működését, mert ezáltal az országgyűlések kellemetlenségeitől megszabadultak. A nemességnek az országgyűlésen való fejenkinti megjelenése Zsigmond halálától

egészen Mátyás első rendi befolyás jegyében álló éveikig, majd az ő halálától egészen a mohácsi vészig rövid intermezzókkal állandó volt és nagyra növelte a köznemesség erejét és politikai befolyását, mivel a nagy fegyveres tömegek nyomása alatt uralkodó és főnemesség egyaránt engedni volt kénytelen. Ezért a köznemesi párt minden erejével azon volt, hogy az országgyűléseket lehetőleg minden esztendőre kikényszerítse. Különösen a Jagellokor diétái voltak alkalmasak a köznemesi közvélemény kialakítására. A milanói herceg követe írja 1490-ben urának, hogy az országgyűlésen körülbelül kilencezer ember vett részt. 1525-ben 7.000 nemes jött fel a diétára s a főurak kíséretével együtt összesen 10.000-en lehettek, az egész nemességnek egynegyed része. Ezeken az országgyűléseken a köznemesség vezérei magyarul, mint a humanista történétírók a nyelv és a mondanivaló összhangját kifejezve mondják „szittya nyelven” szólottak párthíveikhez. Milyen volt ennek a fegyveres, lázongó nyugtalan tömegnek az alaphangulata, azt jól mutatják az országgyűlési végzések, melyeknek nagyrésze az idegenek ellen irányul. Az idegengyűlölet volt az a lelki bázis, melyre a pártvezérek, egy Werbőczy és Zápolya nagy sikerrel építették.

Bár az idegengyűlölet időtlen emberi megnyilatkozás, mégis azt kell mondanunk, hogy a XV. század ezt az érzést még napjainkat is megszégyenítő tökélyre emelte. Anonymus és régi Gesta tanúi annak, hogy az idegenek iránti ellenszenv a magyar közösségérzés első, dinasztikus korszakában sem volt ismeretlen. A különbség a későbbi századokhoz viszonyítva abban a körülményben jelentkezik, hogy míg a XI—XII. században ezek az indulatok az állam és társadalom felülről való szervezettsége következtében nem érvényesülhettek, addig később az állam eltársadalmiasodásának korában politikai motívumokká emelkedtek. Így mély szimbolika rejlik abban a tényben, hogy az Aranybulla tartalmaz először idegenellenes intézkedéseket. Nem áll módunkban az idegengyűlölet összes megnyilatkozásaival részletesen foglalkozni, felsorolni mindazokat a törvényes intézkedéseket, melyek a külföldiek ellen irányultak, ezért csak néhány szemléltető példával próbáljuk mibenlétét megmagyarázni.

A milanói herceg követe írja urának, hogy a magyarok gyűlölik a cseheket és lengyeleket, de egyben a németeket is. Bonfini arról tudósít, hogy a németek is hasonló érzelmekkel viseltetnek a magyarok iránt, Massaro velencei követ szerint pedig a magyarok utálják a cseheket, de ezek is ellenségei nekik és a németeknek. Ezen általános felfogás szerint minden idegen ipso facto ellenség és alattomos, ellenszenves tulajdonságok hordozója. Az idegen népekhez a szomszédok tudatában már eleve bizonyos általános képzetek kapcsolódnak: hazug, iszákos, nagyzó stb. Tubero szerint a magyarok az olaszoknak álnokságot és ravaszságot vetnek szemére s hogy ez az állítás nemcsak felületes általánosítás, hanem tényleg a magyarországi közvéleményt fejezi ki, azt frappánsan bizonyítja egy 1519-ben Magyarországon járt velencei diplomatának kalandja

Kassa városában. A követ II. Lajossal akart találkozni, aki azonban Prágában tartózkodott. Odautaztában útba ejtette Kassát és ott egy éjszakát töltött. Ezen az éjjelen a városban tűz ütött ki s amikor a polgárok meghallják, hogy falaik között olaszok tartózkodnak, nem volt már kétséges előttük a tűzvész eredete s abban a meggyőződésben, hogy minden olasz hivatásos gyújtogató, megrohanták a követ házáat és csaknem tűzrevetették őt és kíséretét.

A felbomló keresztény szolidaritás és a nemzetállam-alakulás érzelmi kísérőjelenségei ezek, melyeket Európaszerte megtalálhatunk. Lényegébe világít az a bejegyzés, melyet a Nemzeti Múzeum egyik újabban beszerzett XV. századi 2. feléből való vegyestartalmú kodexében a legutolsó lapok egyikében találtam. A népeknek és tulajdonságaiknak felsorolása ez, de egyben igen jellemző helyzetképe az akkori európai léleknek.

Rómaiak írigysége,
Szaracének bujasága,
Frankok vadsága,
Csehek zabálása,
Magyarok bátorsága,
Svédek gőgje,
Szlávok tunyasága,
Zsidók hitetlensége,
Németek falánksága,
Spanyolok pompája,
Olaszok fősvénysége,
Lengyelek részegessége,
Bajorok kicsinyessége,
Dánok hitetlensége,
Görögök hízeltége,
keresztények üldöztetése.

Ennek az idegengyűlöletnek fő képviselője nálunk a köznemesség, mely országgyűlésről országgyűlésre szívós kitartással követeli a külföldiek eltávolítását az udvarból, a hivatalokból, sőt az egész országból. A gyűlölet odaáig ment, hogy a nemzetközi jog e gyermekkorában már külföldi követeket sem akarták az országgyűlésen megtűnni. Burgio írja az 1525-iki pesti országgyűlésről, hogy a köznemesség két ízben is kéri a királyt, hogy küldje el az idegen követeket, köztük elsősorban a császár és Velence megbízottait. Az előbbi azért, mert illetéktelenül beleavatkozik az ország belügyeibe, a másik pedig egy oly államot képvisel, mely szövetségben van a törökkel s így kézenfekvő a gyanú, hogy tulajdonképen kémkedik. Az 1526-iki székesfehérvári országgyűlésen, ahol párthívei Zápolyát királlyá választották, a német követek tiltakozni próbáltak, de a nemesség felzúdulását látva, jónak látták sietve távozni.

A köznemesség idegengyűlölete kiterjed a külföldi kereskedőkre is. Enea Sylvio nagyszerű jellemzését adja ennek a gazdasági

hátterű gyűlölködésnek: „nem találsz egyetlen népet sem, mely könnyen engedné kivinni a maga területéről az aranyat. Közös betegség ez, mely előntötte az összes tartományokat. Mert amiként a németek ezért gyűlölik az olaszokat, akként útálják ugyanezért a németeket a magyarok. Mert mi bánthatná jobban Pannónia népeit, mint az, hogy országukban németek kereskednek s kivisznek onnan minden aranyat“. A köznemesség idegengyűlölete azokhoz a képzetekhez kapcsolódik, melyeket a pátria és nácio szavak késő-középkori értelmezésével kapcsolatban tárgyaltunk. A nácio bizonyos szokások, életforma és nyelv összességét jelenti, melyet a többi hasonló képződménytől a kortársak tudatában elsősorban ez a gyűlölet választ el.

Az idegenek elleni ellenszenv természetesen teljes ellentéte a keresztény népek egységét valló egyházi felfogásnak s így azon sem csodálkozhatunk, ha a késő-középkori magyar köznemesség bizonyos rétegeiben kereszténység- és egyházellenes áramlatok érvényesülnek. Ennek a magatartásnak oka egyáltalán nem vallási, hanem éppen ellenkezőleg világnézeti közömbösségből, vagy éppen anyagi okokból ered. Az egyházi tized beszédésének nehézségeiről nem is szólva, más bizonyítékok is rendelkezésünkre állanak a tünetek jellemzésére. Midőn az 1525-iki országgyűlésen a köznemesség az esztergomi érsek megbüntetését követeli, a király kijelenti Burgionak, hogy nem hajlandó Szalkait elejteni, mert hűséges szolgájának tartja, de ha nem is bizonyult volna annak, nem engedi hogy bántódása essék, mert az egyház tekintélyének ártana. Ezzel rossz példát adna és ha ebbe beleegyeznék, akkor Magyarország három éven belül visszaesnék a hajdani pogányságba. Nehány hónappal a mohácsi katasztrófa előtt mondja a pápai követnek, „hogy jobban fél ezektől a magyarországi törököktől, mint a törökországiaktól“ [Burgio]. Midőn a magyar követek az 1522-iki nürnbergi birodalmi gyűlésen a német rendektől a török ellen segítséget kérnek, a birodalmi rendek erre azt válaszolják, hogy tudomásuk van arról, miszerint egyesek Magyarországon nyíltan hirdetik, hogy inkább a török szultánt ismerik el fejedelmöknek, mintsem a németek és csehek segítségével éljenek [Iványi, Adalékok 68]. Távol áll tőlünk, hogy ezeknek a nyilatkozatoknak a magyar köznemesség egészét illetőleg hitelt tulajdonítsunk, viszont ezek alapján igenis fel kell tételeznünk egy oly réteget, mely idegengyűlöletében egészen a keresztény közösség tagadásáig ragadtatta magát.

Szélsőséges idegengyűlölet és keresztényellenes hangulat teljesen beillenek abba a képbe, melyet a Mohács előtti köznemesség életstílusáról, társadalmi és kulturális színvonaláról magunknak alkothattunk.

A XIII. század óta kísértő, határozottabb formákat a XIV. században öltő s a XV. század folyamán már dogmává merevedő „egy és ugyanazon nemesség“ elve kezdetől fogva csak papíron volt érvényben s sohasem fedte a tényleges szociális, gazdasági adottságokat, sőt még a jogi helyzetet sem. A nemesi társadalom egysége-

ről csak a valóság teljes figyelemkivülhagyásával beszélhetünk. Félországokon parancsoló nagyurak, akik nagyszámú nemes familiáris-haddal rendelkeznek, országos méltóságokat töltenek be, Budán palotát tartanak és egész seregekkel vonulnak a harcba, csak egyoldalú jogászai formalizmussal vehetők egy kalap alá a kisvagyonú, vagy egyenesen nincstelen nemesi tömegekkel, melyeknek jórésze nagyurak katonai vagy gazdatiszti szolgálatában állott vagy éppen jobbágytelken gazdálkodott és így életszínvonalában sokszor elmaradt a kedvezőbb helyzetben lévő, több telken gazdálkodó jobbágyoktól is. Túlságosan messze vezetne a nemesi társadalom tényleges tagozódásának ismertetése s helyett elegendő tárgyunkkal kapcsolatban csupán arra a tényre hivatkozni, hogy már a XV. század első felében a nemesség tekintélyes része anyagi helyzete következtében egyáltalán nem tud élni a nemesi jogokkal így például szegénysége miatt a honvédelem terhei alól is felmentést nyert. A XV. század végére és a XVI. elejére ez a differenciálódás még élesebbé válik. Egy kortárs, Császár Mihály szerint egy-egy megyében alig van több, mint két-három vagyonos és a nagybirtoktól független nemes. Ezek a tömegek azonban elkeseredetten ragaszkodnak előjogaikhoz, belevetik magukat a politikai mozgalmakba, hogy számbeli erejük latbavetésével a jobbágysorsba sülyedés rémét elkerüljék. Ez az elsősorban földművelő, de alkalomadtán kardforgató réteg sajátos rusztikus színezetű ad a későközépkori Magyarországnak, melyhez a nagybirtok domináló szerepe révén bizonyos marciális vonások társulnak. Az inkább *de iure*, mint *de facto* kardforgató nemesség mellett a nagyrészen katonai hívatású familiáris réteg jelenléte magyarban és idegenben egyaránt azt a benyomást kelti, hogy a magyarság elsősorban zorderkölcösű katona-nemzet, mely a fegyvereken kívül csak a gazdálkodással törődik s minden egyebet elhanyagol, sőt lenéz és megvet.

Az urbánus-polgári világnézetű humanistáknak feltűnik az országnak városokban való szegénysége, a városok falusias külseje, a lakosság foglalkozásbeli és nemzetiségi elkülönülésének egybeesése, magyar kereskedők és iparosok csekély száma. Ezekből a megfigyelésekből születik meg az a feltűnően egységes magyar karakterológia, melyet Enea Sylvio, Callimachus, Bonfini, Tubero és Ransano humanista írásaiban egyaránt megtalálhatjuk. A legtárgyilagosabb még Bonfini, aki szerint „Magyarország felettébb zord és fékezhetetlen nép táplálója, mely régi barbárságát levetkőzve, napjainkban a katonai fegyelem dicsőségével kérkedik“. S ebből a tényből levonja a következtetést az ország jövőjére is: *Martialis, nisi a maioribus degenerare velit est Hungaria*. Aránytalanul sötétebb az a kép, melyet Tubero rajzol a Mátyás utáni magyarságról. A magyar vad és megfélemltetlen emberfajta, mely az erőn és gazdagságon kívül mitsem becsül. Leplezetlen gúnnyal beszél Bakócz Tamásról, aki mint a legtöbb magyar, a parasztságon át érkezett el az irodalmi játék kedvteléséhez. Véleményét a következő — minden igazságtalansága ellenére is egy rétegre csodálatosan jellemző — mondatba foglalja

össze: „a magyarok fegyverre termett nemzete számára, mely egyedül a hatalom és gazdagság csodálója, nincs olyan tekintély, mely — ha fegyvertelen — csupán a fenségének kijáró tisztelet révén az erőszak ellen elégséges védelemmel bírna“.

Paraszti, katonás és antiintellektuális jelleg: körülbelül ezekben a modern szavakban foglalhatnánk össze a humanistáknak a magyarságról való véleményét, melyet nem lehet egész egyszerűen mint elfogultat magunktól elutasítani. Csaknem ugyanazok a szavak hangzanak el magyar részről, mégpedig két oly férfiú ajkáról, akiket igazán nem lehet fajtájuk lebecsülésével megvádolni.

Az egyik a már többször emlegetett Karthauzi Névtelen, aki minden prédikációjában megható szeretettel szól a „szegény magyar népről“, ez „áldott keresztény országról“ s mégis úgy látja, hogy a magyarság elmaradottsága a bibliafordítás terén az „olyannyira faragatlan és paraszti magyar nép“ [gens Hungara tam rudis et rustica: Érdy-kódex, prologus] hanyagságának számlájára írandó. Werbőczyt senkisémmel gyanúsíthatja meg nemzete hibáinak túlságosan kritikus szemléletével, mégis a Hármaskönyv végszavában meintegetni kénytelen magát művének stílusa miatt, melyet a sajátos magyar viszonyok határoztak meg: „tudott dolog, hogy a mi pannonjaink többet törődtek a fegyverekkel és a szántóvető szerszámokkal, mint Cicero, Livius, Sallustius vagy Aulus Gellius kötetivel“. Az örökös harc és fegyverzaj akadályozta őket szerinte még abban is, hogy törvényeikkel törődjenek.

Ebbe a köznemesei lélekbe hullottak azután a tudatos politikai agitáció magvai. A köznemességnek az a kis töredéke, mely a magasabb műveltségi sférákkal érintkezve is megtartotta jellegzetes rendi világnézetét és így az országgyűléseken vezető szerephez jutott, azt a szittyahún világnézetet hirdette a tömegeknek, melyet még a XIII. századi átdolgozó öntött határozott formába,

Ez a világnézet pedig népfölségi szellemű, idegengyűlölő, keresztényellenes és militarista lévén, kiválóan alkalmas volt arra, hogy a király és oligarchia ellen berzenkedő, idegengyűlölő, katonai hivatással kérkedő, egyrésztében a kereszténység iránt legalább is közömbös kisenemesi tömegek jelszavává válljon.

A krónika szellemének és az ösztönös kisenemesi törekvéseknek az összhangja Werbőczy Istvánban tudatosult, s az ő „szittyahún szólása“ révén a Mohács előtti országgyűlések vezető szólamává vált. Politikai elvei, közjogi felfogása és nacionalizmusa, mind ebből a szittyahún tudatból táplálkoznak s a krónikából maradék nélkül levezethetők. Igaz ugyan, hogy erős vallássossága érzékennyé tette őt a keresztény szolidaritás szempontjai iránt is, de a hangsúly a harcias, mással nem törődő szittyaságban volt és hívei is ezt a motívumot hallották ki elsősorban szavaiból.

Igy a krónika beszél belőle, midőn szinte kérkedik a szittyahún eredetű magyarságnak a műveltség, a jog és egyéb diszciplínák iránti közömbösségével, amidőn fölényes lenézéssel zárja ki a

magyar életformából a „nyerészkedő és közönséges“ foglalkozásokat s mutat rá arra, hogy ez a nép a nemesség eszményét egyedül a vitézkedésben pillantotta meg: sola milita nobilitatem definierunt [Tripartitum: előszó]. A XIII. századi átdolgozót követi abban is, ahogy a magyar jobbágyságot a közösség akarataival szembe helyezkedő gyáváktól származtatja, de főként szentkoronatanában, mely nem egyéb, mint a krónikás népfölségi elméletének konkrét közjogi kifejtése. Szekfű Gyulát *kell* itt idéznünk: „Verbőczy tana a koronát eredetileg a nemesi közösséghez kötvé, végső fokon lehetővé teszi a királynélküli királyságot, a korona jelképét maga előtt tartó államot, melyben a nemesség nem látja szükségét annak, hogy a koronát a király fejére tegye.“ A szentkorona nemcsak az államhatalom szimbóluma, hanem egyben a köznemességé is és mivel az állam a XIV. század óta „a magyar nemzet államának“ tekintetett Werbőczy fogalmazásában a nemzetet is a köznemesség jelenti, azt a nemzetet, melynek létét és igazolását a fegyver adja meg.

A Werbőczy-féle ideált a köznemesség előtt Zápolya testesítette meg: „aki a németes lovagpáncélból visszaöltözik szittyának és szittyá módra, nyereg nélkül köpenyegén üli meg a lovat“ [Szekfű].

Hogy ezek az elvek és ezek a példák minő képzetek kialakulására vezettek egy átlagos kisenemesi koponyában, arra némi fényt Szerémi Györgynek, Zápolya káplánjának műve derít. Ennek a félművelt, zavarosfejű, de éppen azért a közhangulatot csodálatosan kifejező írónak művében meztelenül jelenik meg a köznemési anti-intellektualizmus. Kifejezőmódjában a magyar szó csak keretet jelent, ha a faji tulajdonságokat akarja hangsúlyozni, akkor mindig a szittyá szóval él. A szittyá nála egyenlő a harcos, kemény magyarral s ezért ha valakit nagyon meg akar dicsérni, kiállítja róla *purus scithicus* bizonyítványt. Ilyen ember szerinte Szilágyi Mihály, „ki tiszta szittyá lévén, felettébb kemény ember volt“. Egy Fekete János nevű ilyen *purus Scithicus*-ról mondja, hogy ravasz volt a maga parasztságában és járatlan az irodalomban. De ne higgyük, hogy ez nála becsmérlés, éppen ellenkezőleg: az irodalmi műveltség az, amit mint férfihez nem méltót, szégyenleni kell. Művének egyik epizódjában egy vár elfoglalásáról beszél, melyet egy bizonyos György nevű literátus védett igen gyáván: *castellanus erat Georgius literatus ac effeminatus*. Az irodalom, a műveltség tehát effemináltság; szemben az egyedül férfias szittyá műveletlenséggel: lehetetlen, hogy Széchenyi nagy parlagjának képe ne tóduljon emlékeztünkbe.

Mindezekkel a köznemési nacionalizmus szélső pólusát iparkodtunk bemutatni; túlzásai, ellenszenves vonásai sem változtathatnak azon a tényen, hogy a magyarság eredendően, származásánál fogva katonanemzetnek érezte magát s hogy valóban az is volt, még akkor is, ha talán éppen a leghangosabbak hivatkoztak erre a legkevesebb joggal. Másrészt pedig tekintetbe kell vennünk azt,

hogv ezek a kevésbé rokonszenves tünetek egyben általános tünetek, melyek az egykorú német, cseh, lengyel nacionalizmus arculatán is kiütözköznek. Amikor tehát a későközépkor magyar nacionalizmusát akarjuk körvonalazni, nem szabad ezekről a vonásokról elfeledkeznünk és a magyarság küldetésitét, mint ez eddig történt, egyedül a kereszténység védelmének vállálásában megpillantanunk. A „kereszténység pajzsa és bástyája“ szólam tartalmatlan szóvirág mindaddig, míg nem áll mögötte ez az antitetikus szittyá tudat, azoknak a tulajdonságoknak felismerése, melyek a magyarságot minden idegengyűlölete, nem Európából való származásának tudata ellenére is a keresztény közösség szolgálatának válllására képessé tette. A magyar történet talán sohasem volt annyira európai történet, mint éppen a XV. században, melynek hatalmas prologusa Zsigmond rendkívül összetett kora volt. A keresztény egység megővéseért körömszakadtáig küzdő zsinatok, melyek azonban nációkba forgácsolódnak szét, egymásrautaló törökveszedelem, de emellett fékevesztett nemzeti acsarkodás, kapitalisztikus-polgári világrend születése, de ugyanakkor a lovagi-nemesi világnézet kizárólagos érvényesülése az udvari életben, realisztikus és stilizáló elemek párhuzamossága a művészetben, fényes lovagi elitseregek és topornyos paraszthadak együttes szereplése a csatatereken: csak néhány kiragadott példa az ellentéteknek ebből a hallatlanul érdekes epochájából, melyet 1350 utáni európai történetnek szokás nevezni. S ne felejtjük el, hogy a zsinatokon magyarok szerepelnek, az egyházszakadás likvidálásának legnehezebb nemzetközi tárgyalásait Zsigmond magyar nádora, Garai Miklós vezette, jellemző képviselője annak a magyar nagybirtokos arisztokráciának, melyet a Zsigmond alapította sárkányrend oligarchikus politikai célokat követő, de egyben ezt a nyers politikai valóságot a lovagvilág formáiba stilizáló szervezete kovácsolt egységessé. Ez az elit nemzetközi szereplése révén telítődik a keresztény szolidaritás tudatával s ezt visszahárítja arra a társadalomra, melynek a törökveszedelem következtében, de beállítótságánál fogva is minden előfeltétele megvolt ahhoz, hogy magát a keresztény világ védőjének érezze.

A tudós filológia kimutathatja a propugnaculum et antemurale Christianitatis formulának III. Frigyes egykori kancellárjától, Enea Sylvio Piccolominitól való származását, de túlhaladja kompetenciáját akkor, ha ebből a nemzet misszióstudatának külföldi eredetére, és így a magyarságban való gyökértelenségére következtet.

IV. Béla levelét tárgyalva, láttuk az előzőkben, hogy a király a XIII. század derekán már vallotta és vállalta a kereszténység előretolt őrsének szerepét. Tanúi voltunk annak a lassú, de feltartóztathatatlan folyamatnak is, mely az élet egész területén a társadalom kezébe helyezte azt az irányítást, mely addig a dinasztia kizárólagos privilégiuma volt. Abban a pillanatban, amidőn ez a felelősség keresztény gondolatától áthatott közösség a maga vállára vette az állam fenntartásának, védelmének gondját, el kellett követ-

kezni a fejedelmi hivatás, a defensor Christianitatis eszme kisa-játításának is.

A magyar társadalom a XI. század vége óta keresztény társadalom volt és ennek a keresztényi hitű közösségnek az egyedei harcoltak évszázadok óta besenyővel, kunnal, tatárral, bogumillel és törökkel. Elképzelhetetlen mármost, hogy ezekben az egyszerű lelkekben ne sarjadt volna ki a királynak, vagy dominusoknak tartozó hűségen túl egy magasabb szolgálat sejtése, egy erkölcsi-vallási szembenállás tudata azokkal, akik ellen harcoltak.

Mindezt azonban nemcsak kikövetkeztetjük, hanem száraz oklevelek adataival bizonyítani is tudjuk. Nem királyokról, nagybirtokosokról, országos politikában forgolódnó köznemeskről, hanem két özvegyasszonyról szólnak ezek a rendkívül jellemző hivatalos dokumentumok. Az egyik 1432-ben egész vagyonát a török elleni küzdelem céljaira, a jeruzsálemi lovagoknak adja [Fejérpataky hagyaték], a másik pedig 1464-ben minden kényszer nélkül egy jól felszerelt vitézt bocsát az ország rendelkezésére [Hazai Oklevéltár]. Különösen az első eset érdemel különös figyelmet, mert az adományozás nem a magyar föld, hanem a szentsír védelmét célozza. Ezek a naiv emberek, mitsem tudtak kancelláriai floszhu-lusokról, humanista frázisokról, sohasem olvasták a magyarság szerepét magasztaló pápai bullákat, csak azt tudták, hogy ők keresztények és hogy ezért áldozniuk kell.

A nikápolyi csatából visszatérő Zsigmond százával részesíti előkelő híveit és azok közrendű familiárisait birtokadományban, vagy egyéb kiváltságokban s az erről szóló oklevelek egyikében sem mulasztja el arra rámutatni, hogy a lezajlott küzdelem a hit és hitetlenség mérkőzése volt. Ez a terminológia behatol még a század első felében a szűkszávú királyi mandátumokba, perhalasztó vagy perszüntető végzésekre is. Így 1416-ban Zsigmond értesíti az ország összes bíróságait, hogy kedvelt híve, Töttös László pro christianae plebis fide et regni nostri defensione a török ellenében elesett [Zichy VI 392]. Mikor Kapisztránói János atya Magyarországra érkezik, a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek levelei között ott találja egy kis magyar végvár őrségének rossz latinságú levelét, melyben látogatását és lelki vigaszát kéri.

Mindezzel egy pillanatig sem kívánjuk tagadni azt, hogy az egyházi propaganda óriási hatással volt a török ellen küzdők lelki-letére. A bűnbocsánatot hirdető pápai bullák sora végigkísér az egész XV. századon a mohácsi katasztrófa küszöbéig. A szerzetes-rendek tagjai ontják a harcra buzdító prédikációkat, melyekből Laskai Ozsvát egy egész kötetet tett közzé, hogy rendtársainak a „mohamedánok, zsidók, husziták és óhitűek“ elleni beszédekben vezérfonalul és mintául szolgáljon [Quadragesimale Gemma Fidei Hagenau, 1507].

Hunyadinak, I. Ulászlónak és Mátyásnak a magyarság keresz-

tényvédő szerepéről való nyilatkozatai, melyek egykorúak Enea Sylvio formulájának első előfordulásával, ezt mutatják, hogy csak a köntös, a forma származik a nagy humanistától, nem pedig maga a gondolat, mely a XIII. század közepére nyulik vissza. Bármily hatásos volt is Enea Sylvio agitációja, annak gondolati magvát Hunyadi környezetére, elsősorban talán Vitéz Jánosra kell visszavezetnünk. Az idevágó külföldi nyilatkozatokkal párhuzamosan egész sereg magyar dokumentummal rendelkezünk, különösen diplomáciai iratokkal, követi utasításokkal és jelentésekkel, melyek mind a kereszténység védőbástyájának eszméjét propagálják a külföld felé.

Ennek a kiirthatatlan érzésnek ad kifejezést a XVI. század közepén konstantinápolyi követjárása során Zay Ferenc, midőn a németiség magyargyűlöletére figyelmezteti őt a nagyvezér és népét a török táborba csábítja: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek variétása megkülömbözteti, a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük“ (Szekfü).

A magyarság többségén és jobbik részén minden idegengyűlölete ellenére is feltétlenül uralkodó keresztény szolidaritástudatból azonban hiányzik a martirium önfelédtsége, az odaadás öröme, a vállalt szenvedést enyhítő részvét vigasztalása. A magyarság szolidárisnak érezhette magát a kereszténységgel, de az nem volt szolidáris övele. Az egész törökkorszak mottójául szolgálhatnának azok a szavak, melyekkel annak idején IV. Béla panaszkolt a kereszténység három princípális curiájában tapasztalt teljes részvéttelenséget: magárahagyottságában nem kapott mást — nisi verba, csak szavakat. Bármennyire foglalkoztatta is a török előnyomulása az európai közvéleményt, ez az érdeklődés inkább irodalomban, humanista levelezésekben, az antik szabályok kínos betartásával készült, de soha el nem mondott beszédekben élte ki magát, de mint realitás és szükségesség semmiesetre sem hatolt be azokba a józan, hideg koponyákba, melyek Európaszerte már az újkori nemzetállam jövőjét formálták. E közönyösség mellett elhaladnunk annál kevésbbé lehet, mert külföldön is ismert tény volt az egymással szembenálló magyar és török erők aránytalansága. III. Frigyes kancellárja, Schlick Gáspár írja 1444-ben Cesarini Julián bibornoknak, hogy bármily nagy, bármily erős képvisel is Magyarország, a török Európából való végleges kiűzéshez nagyobb hatalomra volna szükség [Briefwechsel, II 149].

„Már a török elleni harc hatvanadik esztendejét számláljuk, — írja Hunyadi a pápának, — mióta csupán egyetlen nép fegyverei szegeződnek az ellenségnek“ [Schwandtner II 53]. Ugyanez a szólam tér vissza egész következetesen Mátyás diplomáciai levelezésében, de legmegindítóbb formában talán abban a segélykérő irat-

ban, melyet II. Lajos 1524-ben intézett VII. Kelemenhez: „ha az ellenséggel szemben alulmaradunk, tudják és érezzék az összes keresztények, elsősorban Itália, Germánia és maga Róma szent városa és egyháza, hogy mit tettek a keresztény név védelmére, a vallás épségére immár több mint száz éve a magyarok“ [Theiner Hung. II 63].

Egy pillanatra se higyjük azt, hogy ezek diplomáciai frázisok voltak csupán. A pápai követ 1491-ben bizalmas jelentésben tájékoztatja a szentatyát azokról a vádokról, melyeket a magyar uraktól hallania kellett: „Öszentsége Miksa császár támogatásával a kereszténység védfalát hagyta cserben“ [Századok 1885 111].

A keresztény szolidaritás kiirthatatlansága, de ugyanakkor az európai nemzetek részvétlenségének világos felismerése készteti a magyarságot arra, hogy küzdelmének igazolását önmagában keresse. A nikápolyi kudarc után Zsigmond ismételten hangoztatja, hogy ez az ország elég erős arra, hogy magát önerejéből megvédje, s Vitéz János is többször utal az osztrákokkal való tárgyalás során a harcos magyar nemzet hatalmára. Bármily egyenlőtlenek voltak is az erők, a magyarság a XIV. század nyolcvanas éveitől kezdve egészen Mohácsig minden idegen segítség nélkül állta a rohamot s pillanthatott vissza a küzdelemnek ránézve dicsőséges mozanataira. A keresztény egységérzés és a teljes magárahagyottság érzése vezetett így a XV. századi magyar lélekben a történeti és hivatástudatnak az összekapcsolására. A magyar nemzetet őseitől örökölt harcos szittya erényei képesítik arra, hogy a kereszténység védfala és bástyája lehessen.

E tudat kialakulását Mátyás korába, sőt egyenesen az ő udvarába kell helyeznünk. A haza és a kereszténység első összekapcsolása Janus Pannonius költészetében tűnik fel. Magyar vonatkozású verseit erős sovinizmus, sőt idegengyűlölet jellemzi s megtalálható nála a nyugat hálátlanságának motivuma is. Mindezek ellenére vallja, hogy „mi a hazát és a hitet elhagyni sohasem fogjuk“, „Nos patriae tamen et fidei non deerimus unquam“ [Horváth János]. Janus ezeket a költeményeket Magyarországra való visszatérése (1466) és halála (1472) közötti időben írta. A következő láncszemet Vetési Lászlónak, Mátyás követének IV. Sixtus pápa előtt 1475-ben tartott beszéde adja kezünkbe, mely már a krónikafelfogás nyilvánvaló hatását mutatja. Itália üdvét és nyugalma nem önmagának, hanem elsősorban a „hunoknak“ köszönheti, akiknek királyai közül Attila már akkor kimutatta a kereszténység iránti tiszteletét, mikor még pogány népével Leo pápa kérésére Róma falai alól visszafordult. A kereszténység felvétele után ez a genus Hunnorum Christiano cultui deditissimum az egyház leghívebb fiának bizonyult és teljesíti ma is ezt a hivatását az eretnek cseh husziták és a hitetlen törökök elleni küzdelemben [Apponyi 55]. Ezek után az előzmények után nem lehet kétséges, hogy Bonfini, aki 1487-ben

fogott hozzá magyar történetének megírásához, csak megfogalmazta, de nem megalkotta a magyar hivatás eszméjét: „Isten azért rendelte a keresztény világ határára a szilaj szittya fajt, hogy az igaz vallás birtokában makacs védője legyen az igaz hitnek minden hitetlenség ellen“ [II 1]).

Ezek után nem marad más hátra, minthogy ennek a magyar fajta képességeivel indokolt keresztény messzianizmusnak a tömegek felé vivő útját nyomon kövessük. Az első szálak a köznemesi világnézetet Mohács előtti reprezentánsához Werbőczyhez, az idegen királyok ellen tiltakozó 1505-iki rákosi végzés szerzőjéhez vezetnek. A tunya idegen királyok nem érthetik meg azt a szittya népet, melynek mindene a fegyver, mely ezt az országot véres harcokban szerezte meg s ilyenek közepette tartja ma is, s szolgál egyben pajzsul és bástyául az egész keresztény világnak.

A magyar nacionalizmus legtisztább fogalmazását mégis nem a köznemesi-krónikás világnézet képviselőinél, hanem azoknál találjuk, akik a hivatásnak nem szittya, hanem keresztény oldalát hangsúlyozták erőteljesebben. A magyar lélek történetében egészen külön hely illeti meg a pesti obszerváns ferencesek házfőnökét, a XIV. és XV. század fordulóján élt Laskai Ozsvátot. Beszédgyűjteményének (*Sermones de Sanctis* 1497) Szent Istvánról szóló prédikációjában, mely mint láttuk a krónika Attila-kultuszának nyomait mutatja, a néphez szóló papok számára így fogalmazza meg a magyar rendeltetést: „ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse.“

Az ugyancsak beszédgyűjtemény jellegű és 1507-ben megjelent *Gemma fidei*ben ez az egyszerű ferences a magyarság jellemének, sorsának, európai környezetéhez és nemzetiségeihez való viszonyának oly mélyenszántó jellemzését adja, melyhez újkori párhuzamokat is csak Zrinyinél és Széchenyinél kereshetünk.

Ráeszmél a Magyarországot lakó népek sokféleségére, „melyek nemcsupán nyelvükben, de szokásaikban és erkölceikben is feletébb különböznek egymástól. Ó mennyi népet táplál ez az ország! Lakja mindenekelőtt mint az összes többi felett uralkodó — dominatrix caeterarum omnium — a szittya-hunoknak, közönségesen magyaroknak mondott nemzete, mely hitében ragyogó, amellet nagylelkű, robusztus és indulatos és így elsősorban a fegyver bátor forгатására termett, mely számánál, érdemeinél és méltóságánál fogva túlszárnyalja az országban lakó nemzetek tömegét“. Vele élnek azok, akiket a hit közössége kapcsol hozzá, de azok is, akik az igaz vallástól elszakadtak s akik erkölceit hitetlenségükkel napról-napra fertőzik. Talán éppen ezért sujtja Isten büntető karja ezt a népet, mely minden hibái ellenére is hivatott védője a hívó nemzeteknek. A részvétlenség feletti panasz és elkeseredés elhalkul, a nép

önmagába, bűneinek és erényeinek mérlegére tekint és ezt állítja Isten elé.

Ez már annak a török árnyékában vergődő magyarságnak a hangja, mely túljutott az udvari humanizmus hívságain, de a szittya barbárság hetyke dícséretén is, mely kardját megmarkolva, minden bizodalmát a vallásba, mint kulturnép mivoltának hosszú időre egyedül lehetséges fundamentumába vetette.

Deér József